

У російській історіографії ім'я Е. П. Савельєва залишилося завдяки фундаментальній праці «Давня історія козацтва», надрукованому в трьох томах з 1915 по 1918 рік в Новочеркаську.

За радянської влади він не перевидався, збереглися і з великим трудом були знайдені лише кілька примірників від першого видання. Вони були відтворені репринтно в Ростові -на-Дону, 1990, а тепер багато разів перевидані і отримали найширший відгук у Росії. Невеличка дециця відтворена у цій публікації.

Всі думки історика-патріота завжди були звернені до пошуку витоків козацтва, як найдавнішої і самобутньої частини російського народу, яка зберегла ідеали предків: ведичних аріїв, саків, массагетов, алан, сарматів-Роксоланів. Саме виникнення назви козаків він відносив в глиб століть, зводячи його до самоназви арійців, як *Азов-Саків, чи Асів* .

Руські літописи згадували, що чорні клобуки називалися також черкасами і козаками. І багато істориків козацтва вважають, що загальне ім'я козаків утворено від сполучення імені племені саків (оленів-сохатих) з приставкою «кіс» («кас») - «білий». Виходить: «білі олені». Зауважимо, древній герб Війська Донського - «Єлень пронзен стрілою», зображує білого оленя з чорною стрілою у спині.

І, зрозуміло, глибоко чужі були Є. П. Савельєву, як і іншим козацьким історикам-патріотам теорії, що розглядають козацтво як «швидких кріпаків», або «набрід людей різних народностей», згідно з прийнятою більшістю сучасних доктрин істориків.

Замість передмови

Історія козацтва, в тому числі і Донського, ще мало досліджена, а тому козацьке населення в масі своїй про великі діла предків своїх знає дуже небагато: про початкове ж походження цього народу не має ні найменшого уявлення, якщо не вважати легенд , що дійшли до нас усним переказом або записаних і необдуманно прийнятих за достовірні факти деякими легковірними істориками. Письмових пам'яток про старожитності козацтва дуже небагато, та й ті розкидані по різних іноземних архівах і бібліотеках; доступні же вивченню російські літописні оповіді говорять про козацтво дуже плутано, а в більшості випадків майже зовсім про те замовчують. Донський архів, в якому, мабуть, було чимало цінного матеріалу з даного питання, згорів дотла в м. Черкаську в 1744 році.

Однак, історія є результат людського досвіду, який ми можемо забути лише тоді, коли ми його більше не потребуємо, тим часом як ми ще й тепер на кожному кроці натрапляємо на такі факти, які нам незрозумілі з сучасної точки зору, але можуть бути пояснені лише історією

Історик повинен бути неупереджений, об'єктивний і незалежний. Це найголовніші його гідності. Без цих якостей з під пера його вийде не правдива історія даного народу, в науковому сенсі, а упереджена розповідь про життя одного, з осудженням або применшення історичного значення іншого. Така історія для науки значення мати не може. Початківець історик повинен це пам'ятати.

З усіх предметів, в яких вправляється перо, ця частина найважча і може назватися справжнім мірилом начитаності і вченості письменника, його почуттів і понять. У цій праці відображаються в повному світлі і його власні пізнання, і думки, і моральне обличчя, і, нарешті, мистецтво, придбане навиком і вправою, перемагати свої пристрасті, свою самовпевненість, свої і чужі забобони на користь істини і загального блага.

Донські козаки, в більшості випадків, не знають навіть, хто були їхні предки, звідки прийшли і чому вони називаються козаками. Вони знають тільки, що діди їх і прадіди здавна служили Російським Государям і за вірну службу отримували від них різні пільги, привілеї та жалувані грамоти на володіння належними їм нині землями і угіддями. От і все...

Звісно, питання про історію козацтва порушувалося і про походження козацтва, але далі можливих висновків воно не йшло, а висновки ці були: «Донське козацтво, цілком ймовірно, походження неблагородного, - воно утворилося з втікачів різних областей Московської держави» і т. д. (Карамзін); або «в придонських степах збирається (в XV ст.) вольниця з російських втікачів-розбійників» ... (Іловайський).

Походження назви

Якщо ж дивитися на козаків, як на споконвічних мешканців берегів Азовського і Чорного морів, Дону і Нижнього Дніпра, то походження назви «козак» пояснюється дуже легко, і значення цього слова було зрозуміло як для самих древніх козаків, так і для сусідніх з ними народів.

Але перш ніж приступити до цього пояснення, яке тісно пов'язане з питанням про походження козацтва, нижче наведені думки з цього предмету деяких істориків, а думки ці, як побачать читачі, іноді доходять до крайнього безглуздості, якщо не сказати - до смішного.

Фішер, у своїй Сибірській Історії, виданої нашої Академією наук в 1774 році, слово «козак» відносить до мови татарської. Воно означає, на його думку, таку людини, у якої немає сім'ї або яка не має постійного житла. Назва ця спочатку приписувалася власне козакій орді, тобто ординським козакам, що жили на початку XVI ст. по Нижній Волзі, нині киргиз-кайсаки, які своїми набігами і наїздами славилися серед інших народів. Назва «козак», продовжує Фішер, від татар перейшла до росіян і поляків [\[4\]](#).

На думку Сталенберга, слово «козак» означає вільний, що живе на кордоні і завжди готовий служити за гроші.

Але ні Фішер, ні Сталенберг не вказують, від яких саме татарських коренів вони беруть це слово. Бо у сучасних говірках татарської мови слова «козак» немає, отже, воно не татарське, а запозичене ними від іншого народу і ототожнене за характером історичного життя козацтва з поняттям - вільний, нікому не підвладний, службовець за гроші, та іншими проявами військового побуту прикордонних стражників, подібних древнім нашим предкам.

Болтін в примітці до історії Леклерка, в 1788 році писав, що «у давні часи на півдні Росії жили татарські, сарматські та слов'янські племена; що від них відділилися різні натовпи в степу, розбійничали там або харчувалися

звіроловством. Татари називали їх козаками, тобто набродом. Люди ці, збільшившись, стали відомі в нашій історії під ім'ям половців, що існували до навали татар ».

В. Д. Сухоруков в складеному ним у двадцятих роках минулого століття, за участю інших авторів, «Історичному описі землі війська Донського» каже, що «слово козак відомо було в Росії набагато раніше цього часу: воно, на думку деяких, на монгольській мові означало прикордонну сторожу і взагалі військову людину, але, розглядаючи наші літописи тодішнього часу, бачимо, що козаками називалися і такі люди, котрі не тільки зовсім не складали варти, але навіть розоряли Україну. За змістом слів, в літописах та сучасних актах зустрічаються: «На полі ходять пестуни-козаки ... живуть своїм козацьким звичаєм» і т. д., не можна не погодитися, що ім'я «козак» застосовувалося однозначно до розбійників, але щодо ремесла воно не було настільки стільки злочинним, як розбійник, бо цей рід життя і поведінка були в дусі тодішнього часу. Таким чином, потрібно думати, що слово «козак» означало відважного наїзника, що живе набігами і війною, не прив'язаного до землі і домовитості » [5] .

Відомий російський журналіст, критик, белетрист і історик Н. А. Польшовий каже: «Здається немає вже сумніву, що назва козаків є азійською назвою легкого кінного воїна. В Азії донині ціла турецька орда називається козаками (киргизкайсакі. І те, через що засуджували козаків вороги, приносило їм славу, і ім'я козаків залишилося ім'ям власним цілого народу, бо вони пишалися ним.

Барон Брамбеус (О. І. Сенковський), знавець східних мов, в 1834 р. (т. VI «Козаки») писав: «Ми не думаємо, щоб можна було міркувати про походження слова «козак» без допомоги орієнталізму та його історичної критики ... Слово «козак» є власне ім'я народу, який ми нині називаємо киргизами. Здається, що це покоління, здавна відоме в Азії відвагою, хижачтвом і спритністю вершників, з давнього часу додало ім'я своє загонам легкої кінноти, що вживається східними володарями для різних військових призначень, подібно до того, як народне ім'я швейцарців перетворилося в Європі в найменування відомого роду служителів . Те вірно, що у монголів, які заволоділи Росією, воно означало, крім киргизів, ще озброєних вершників, не приписаних ні до якого улусу, які не були власністю ніякого хана, ні бека, що втекли від своїх кочових власників, коротко сказати - «вільних воїнів» з різних поколінь, що з'єднувалися в летючі загани. Слова «козак» та «вільний» були як би однозначними...

Новгородці, ще до навали монголів, славилися своєю «вольницею». Додавши до цього угорсько-слов'янські: Гуса, гусар - «вільний вершник, бродяга, розбійник», що походить від слова гус (гусак), з його похідними - «гусаріті», тобто розбійничати на морі, «гусаріца» - розбійницький човен і т. д., і ми отримаємо чотири однозначні назви, чотири різних переклади однієї і тієї ж ідеї. Ось чому донські і малоросійські козаки називалися поперемінно то черкасами, то козаками, вольницею, то навіть, як напр. новосербські їх сусіди і нерідко товариші, - гусарами [7] .

Залишки ординських козаків, що не приєдналися до киргизів - своїм одноплемінників, утворивши нове ханство, могли бути першим ядром, біля якого накопичувалися російські втікачі. Скоро це ядро могло зникнути від безжінства, і слов'янське покоління, безперервно множиться новими прибульцями, залишитися господарем союзу. Таким чином, говорить на закінчення Сенковський, початкове з'єднання двох різнорідних племен аніскільки не заважає нинішнім донцям бути синами слов'янських предків ».

Устрялов у своїй «Російській історії» каже, що донці становлять дивну суміш різноплемянних народів; що мова їх складається з різних елементів; що в рисах їх особи є щось азіатське і що козаки пишуться своїм походженням від черкесів і навіть самі називають себе черкесами [8] .

Д. І. Іловайський в «Історії Рязанського князівства» (Москва, 1884, стор 203) прийшов до висновку, що «в XV в. з одного боку утворюється в Рязанському князівстві особливий клас службових людей з передової української варти, а з іншого - в придонських степах збирається вольниця з російських втікачів - розбійників ».

М. О. Коялович, відомий дослідник з історії Західної Русі (пом. 1891 р.), висловився взагалі про козаків, що це зіпсовані сили російського народу, вихованці неприродно натягнутою російського життя часів Іоанна III і IV, негідні (?) Люди, зіпсовані «злыми началами управління» [9] .

Історіограф Карамзін говорить (т. V гл. IV), що «літописи часів Василя Темного, в 1444 р., згадують про козаків рязанських, як про особливо легке військо ... Козаки були не в одній Україні, де ім'я їх стало відоме в історії близько 1517р., але, ймовірно, що воно давніше Батисвої навали і належало торкам і берендеям, які мешкали на берегах Дніпра, нижче Києва. Там знаходимо і перше житло малоросійських козаків. Стільки обставин, разом узятих, змушують думати, що торки і берендеї, називаючись черкасами, називалися й козаками; що деякі з них, не захотівши підкоритися ні монголам, ні Литві, жили як вільні люди на островах Дніпра, огорожених скелями, непрохідним очеретом і болотами , брали до себе багатьох росіян, які тікали від гноблення, змішувалися з ними і під ім'ям козаків склали один народ... В історії наступних часів побачимо козаків ординських, азовських, ногайських та інших; це ім'я означало тоді вольницю, наїзників, молодців, але не розбійників, як деякі стверджують, посилаючись на турецький лексикон: воно, без сумніви, не лайливе, коли витязі мужні, вмираючи за вільність, вітчизну і віру, добровільно так називалися

Хоча в (т. VIII, гл. IV) Карамзін власне про донських козаків каже:

« ... але найважливішим страховиськом для варварів і захистом для Росії між Азовським і Каспійським морями стала нова войовнича республіка, складена з людей, які говорять нашою мовою, сповідують нашу віру, а в особі своїй представляють суміш європейських з азіатськими рисами, людей, невтомних у ратній справі , «природних кіннотників і наїзників», іноді упертих, свавільних, хижих, але подвигами старанних і доблестю загладили провини свої, - то були донські козаки, які виступили тоді (в половині XVI ст.) на театр історії ».

Карамзін прямо не називає цих «природних кіннотників і наїзників» російськими втікачами, а лише говорить, що «вони вважалися такими

Козацтво як лихі кіннотники, зі списами і шаблями - на суші і відважні мореплавці - на морі, представляючи передовий оплот великого слов'яно-російського племені, було відомо, під тим або іншим ім'ям , в глибоку давнину, за багато століть до Р.Х.; воно жило майже в тих же місцях, які займає і нині; воно в XII в. до Р.Х. на 30 кораблях з берегів Дону, Дніпра і Дністра ходило на захист Трої, потім частина його проникла до Італії під ім'ям гетів-русів, а згодом заснувало Рим; починаючи з VI ст. до Р.Х. і до XIII

в. по Р.Х. воно наводило страх на персів і мідян, на греків і арабів; боролось з татарськими ордами і врешті-решт залишилося переможцем над усіма своїми численними ворогами, на славу великих волелюбних предків і для науки прийдешнього, незламному і гордому потомству.

Амазонки

Про існування амазонок на Дону, берегах Азовського і Чорного морів говорять майже всі давні письменники. Більшість з них повторюють один одного, але між ними є й такі, з якими доводиться серйозно рахуватися. Вперше про амазонок згадується в Іліаді. Вони приходили на виручку Трої. Пріам говорить (рапсодія III, ст. 188): «І я вважався союзником фрігіян в той час, коли прийшли рівні по силі мужам амазонки».

Потім про них коротко говорять Гекатей (550 років до Р.Х.), Есхіл (525-456 рр.. До Р.Х.), Піндар (522-442 рр.. До Р.Х.), Скілакс Каріандерській (521-485 гг.) та багато ін Скілакс (Peg. plus, § 70) говорить: «Азія починається від р.. Танаїса, і перший азіатський народ в Понте - Савромати. Цим народом керують жінки-амазонки ».

Найбільш докладно про них говорить Геродот (IV, 110-117). «У той час, - пише цей історик, - коли греки воювали з амазонками, яких скіфи називають *ойорпата*, що по-грецьки означає *вбивця чоловіків*, амазонки були переможені на берегах Фермодонт (на південному березі Чорного моря), і греки вирушили на батьківщину, везучи з собою на трьох кораблях полонянок. У відкритому морі амазонки обурилися і вбили всіх чоловіків. Але так як вони не вміли керувати кермом, вітрилами і веслами, то, позбавившись від чоловіків, носилися по морю з волі хвиль і вітрів і нарешті пристали до тієї частини Меотійського (Азовського) моря, де знаходиться містечко Кременя. Воно лежить у землі вільних скіфів. Тут ці жінки зійшли з кораблів і вирушили шукати житлових місць, - розграбували перший-ліпший їм табун коней і потім, сівши на них, почали грабувати майно скіфів. Останні не знали, звідки з'явилися ці нові вороги, і були у великому подиві. Приймавши їх спершу за чоловіків, як би одноліток, вони вступили з ними в бій, але потім, оглянувши убитих, переконалися, що мають справу з жінками.

Після цього, порадившись між собою, скіфи вирішили більше їх не вбивати і послали до них наймолодших зі своїх воїнів в тому приблизно числі, з якого, як вони вважали, складається військо амазонок. Молоді люди розташувалися табором поблизу табору амазонок. Коли ті побачили, що скіфи прийшли не з метою напасти на них, то не стали звертати уваги на тих, хто прийшов, і з кожним днем ці два табори все більше і більше зближувалися. Молоді люди, як і амазонки, не мали нічого, окрім зброї і коней, і діставали собі засоби до життя полюванням.

Близько полудня амазонки, поодинці або удвох, віддалялися від табору ... Скіфи це помітили і стали робити те ж саме. Один з них зважився підійти до самотньої амазонки. Вона не відштовхнула його ... Потім, продовжує Геродот, амазонка, не знаючи мови скіфів, жестами дала зрозуміти новому знайомому, що завтра вона прийде з подругою, з тим щоб і він привів товариша. Так і зробили. Решта юнаків, дізнавшись про це, послідували їх прикладу і привернули до себе всіх амазонок. Нарешті обидва табори змішалися і стали жити спільно, кожен чоловік з тією жінкою, з якою він уперше з'єднався. Скіфи ніяк не могли вивчити мови амазонок, між тим як останні живо звикли до мови

своїх чоловіків. На пропозицію молодих скіфів повернутися всім їм до їх співгромадян, амазонки відповідали:

Якщо ви бажаєте, щоб ми залишилися вашими дружинами, і хочете поступити справедливо, то вирушайте до ваших батьків, вимагайте від них вашу частину статків і повертайтеся жити до нас.

Молоді скіфи так і зробили.

Тоді амазонки сказали їм:

- Нам дуже незручно жити в цій країні після того, як ми відняли вас у батьків, а також і спустошили їх поля. Але так як ви дорожите нами, як вашими дружинами, то зробіть ось що: залишимо цю країну, перейдемо Танаїс (Дон) і будемо жити по той бік цієї річки.

Ця пропозиція була прийнята юними скіфами. Перейшовши Танаїс, вони йшли три дні на схід і три дні від Меотійського моря на північ і, прийшовши на те місце, де тепер, тобто під час Геродота, вони живуть, заснували там свої поселення. З тих пір, закінчує Геродот, жінки савроматів, тобто переселенців скіфів, що оженилися на амазонках, зберігаючи свій колишній звичай, їздять верхи на полювання разом з чоловіками і без них, супроводжують їх на війну і носять однаковий з ними одяг.

На рахунок весіль у них існує звичай, що забороняє дівчині виходити заміж, поки вона не вб'є хоча б одного ворога ».

Так говорить про амазонок «батько історії», великий Геродот. Правда, в його оповіданні багато фантастичного, але є і частка істини.

Гелланнік, сучасник Геродота, говорить (fragm. 84) про напад амазонок з берегів Азовського моря на Аттику.

Лізії (459-390 рр.. До Р.Х.) пише:

« Амазонки перших часів були дочки Арея (бог війни у скіфів - Марс) і жили на берегах Фермодонт. Вони були єдині з усіх оточуючих їх народів, носили залізну зброю і перші стали їздити верхи. За допомогою коней вони брали в полон втікаючих супротивників зовсім несподівано, тому що ті не знали ще верхової їзди, і залишали далеко за собою тих, які їх переслідували. За свою мужність, по своїй статурі вони вважалися швидше чоловіками, ніж жінками, бо здавалося, що вони більш перевершують чоловіків своєю мужністю, чим відрізняються від них зовнішнім виглядом ».

Філософ Платон (429-348 рр.. До Р.Х.) про амазонок сказав більш правдиво: «Я дізнався з давніх міфів і повірив, а що стосується нинішнього стану, то до слова сказати, навіть знаю, що незліченна безліч жінок, які називаються савроматідами », живе між народами, оточуючими Понт.

Вони не тільки їздять верхи, а й носять луки і всяку зброю і вправляються в їх вживанні в строю так само, як чоловіки »(De legibus, VI, p. 805).

Не змовчав про амазонок і Страбон:

« Кажуть, що амазонки живуть в горах (Кавказьких), що піднімаються над Албанією ... Вони жили суміжно з гаргареями по північному схилу тої частини Кавказу, яка відома під назвою Громових гір. Тут протягом не менше місяця в році амазонки займалися садівництвом, посівами, скотарством, але переважно розведенням коней. Найвідважніші з них промишляли охотою і займалися військовими вправами. Всі вони з малолітства випалювали собі праву грудь, щоб вільніше діяти рукою при різних еволюціях, а особливо при метанні списа. Крім цієї зброї вони вживали також цибулю, сагаріс - подвійну бойову сокиру і щит і робили собі шоломи, панцирі і пояси з шкур диких звірів. При настанні весни вони вирушали на найближчу гору, що відділяла їх від гаргареев, і залишалися там два місяці. З свого боку і ці останні, слідує стародавнім звичаєм, піднімалися туди ж. З'єднавшись з амазонками, вони разом приносили богам жертви, після чого в таємниці ночі з'єднувалися без розбору ... Народжені таким чином діти ділилися по їх статі: дівчатка залишалися при матерях, а хлопчики поверталися батькам ... »(VI, 5).

Про походження цього жіночого військового стану Діодор Сицилійський (I ст. До Р.Х.) оповідає:

« Коли амазонки поселилися у Фермодонті, де жінки нарівні з чоловіками займалися військовими справами, кажуть, що одна з них, зодягнена в царську владу, відрізнялася силою і хоробрістю. Вона створила з одних жінок військо, навчила його і перемогла кілька сусідніх народів. Коли її військова здатність і слава зросли, то вона стала безупинно робити походи проти сусідів. Щастя їй сприяло, і вона стала видавати себе за дочку Арея, чоловіків же змушувала прядти шерсть і виконувати всякі чорні роботи. У новонароджених чоловічої статі амазонки калічили ноги і руки і таким чином робили їх непридатними до війни. Цариця ця, що відрізнялася розумом і військовими здібностями, заснувала у гирлі Фермодонт велике місто Феміскіру, з розкішним палацом. Вона також підкорила всі народи до Танаїса. В одній битві цариця ця впала героїською смертю. Дочка її, успадковувати престол, наслідувала досягнення матері і навіть перевершила її своїми подвигами. Відправившись в похід в землю, що лежить за Танаїсом, вона підкорила всі тамтешні народи до Фракії. Потім завоювала велику частину Азії і розповсюдила свою могутність до Сирії ... »(II, 45, 46)

Чи вірити цим розповідям?

Достовірно відомо лише те, що у скіфських народів або саків жінки при нападі ворогів билися разом з чоловіками. Це і послужило приводом складати розповіді про амазонок, як про окремий військовий стан. Хоча, зізнатися, в той далекий героїчний час, коли боротьба за існування була загострена до краю, могла виникнути подібна громада за ініціативою такої сильної духом жінки, яку описав Діодор Сицилійський. Але всі ці оповіді стародавніх істориків

страждають одним загальним недоліком - це відсутність дати, тобто вони не вказують часу дії цих осіб, вживаючи часто при цьому улюблене вираз «говорять», а хто каже, замовчують.

Дон або Танаїс деякими стародавніми письменниками називався Амазонією. Назва ж Танаїса, як каже Псевдо-Плутарх, історик I в. по Р.Х., отримав по наступних причин. У одного героя-богатиря по імені Беросс (Беросс) від амазонки Лисиппа народився син, якого назвали Танаїсом. Народжений змужнів і став проявляти великі військові здібності, був у всьому стриманий і ненавидів жінок, поклоняючись лише одному богу Марсу. Але Венера порушила в ньому любов до власної матері. Спочатку він мужньо боровся з своєю пристрастю, але нарешті більше не міг володіти собою і, бажаючи залишитися невинним, кинувся в річку Амазоній, від чого остання і отримала назву Танаїса (Танаїс. Гол. XIV; 1-2).

Зрозуміло, наведене Псевдо-Плутархом сказання є легендою, але для нас вона має величезне значення, так як пророко підказує побут нашого древнього козацтва, цих богатирів-незайманих, шанувальників Марса, які відстоювали протягом багатьох століть свободу і незалежність рідної землі.

У книзі Фл. Вопіска «Життя божественного Авреліана» читаємо: «В триумфальному ході Авреліана йшли зі зв'язаними руками взяті в полон ібери (грузини), перси, гети, алани і сармати. Вели також 10 жінок-гетейнок, які билися разом з чоловіками; багато інших були вбиті. Напис на триумфальній арці свідчив, що жінки ці з племені амазонок» (158, 1).

Тут вся розгадка легенди про амазонок. Жінки гетів билися разом з чоловіками. Жінки савроматів, як каже Микола Дамаський (171, XXI, XXII), також боролися разом з чоловіками і були так само войовничі, як і їхні чоловіки

Під час знаменитого «Азовського сидіння» в 1641 р. в битві з турками брало участь до декількох сот жінок. Адже їх ніхто і не подумав назвати амазонками. Стародавні автори були забуті, а нові знайшли інший спосіб виразів. Але між древніми істориками є й такі, з якими доводиться серйозно рахуватися. Про них ми і будемо говорити.

Діодор Сицилійський, історик I в. до Р.Х., користувався всіма сучасними даними для складання своєї «Історичної Бібліотеки», каже, що Олександр Македонський у своєму переможному ході з Закаспійського краю рушив на захід і вступив в Гірканію, розташовану на південному березі (Каспійського моря), і наближався до столиці цього царства Задракарт, де нині Астрабат. Фалестрія, цариця амазонок, що володіла всією землею від р. Фазісу (Ріона) до Фермодонт, майже до нинішнього Синопа, побажала зустрітися з ним на дорозі. Вона була чудової краси і володіла незвичайною фізичною силою, але ще більше славилася своїми військовими подвигами. Залишивши своє військо на кордоні Гірканію, Фалестрія взяла з собою тільки 300 амазонок, одягнених у військові обладунки. Олександр здивувався настільки незвичайного відвідуванню і запитав, для якої потреби вона з'явилася. Цариця сміливо відповіла, що вона бажає від нього мати дитину, тому що він перевершив усіх чоловіків своїми подвигами, сама ж вона перевершує всіх жінок своєю силою і хоробрістю. Таким чином вона сподівалася, що народжена від них дитина перевершить всіх людей у світі. Олександр погодився на таку пропозицію і подарував Фалестрії 13 днів, після чого відпустив її з багатими дарами (II, 43-16. IV, 5, 24).

Отже, скіфи-сармати, вони ж *саки*, *чігі-гети*, *гети-Руси*, *массагети*, *варяги-Руси*, *черкаси-казахи*, *ази* або *яси*, *алани-роксолани* та інші народи, що населяли береги Азовського, Чорного, Мармурового і Каспійського морів, Передню Азію і нижню Італію були слов'яни, що розділялися на багато незалежних племен і мали свою високу культуру і писемність. Військові стани цих племен називалося гетами або готами.

Геродот говорить, що самі розумні люди, яких він знав, були *скіфи*. Страбон також визнає скіфів високо моральним народом і каже, що якщо вони взяли щось погане у свій звичай, то запозичили це у греків і римлян.

Скіфи винайшли сталь, кресало (скіфський мудрець Анахарсіс), нелиняючі фарби, вичинку сиром'ятних шкір і юхти, а ще їм було відомо бальзамування трупів, музика, живопис, ліпка та ін.; Ним же належать і перші гірські роботи і різні відкриття та винаходи. Адам Бременський стверджує, що скіфам був справдана (раніше греків) відомий грецький вогонь, який вони називали вулкановим горщиком.

Називаючи слов'ян скіфами, грецькі історики (Геродот, Ератосфен та ін) самі зізнаються, що ім'я це не є власне названого народу, а дано їм Понтійськими греками від шкіряних щитів що носяться ними, як і ім'я скоти - щитоносців. Таку ж поширену назву носили південні скіфи, та їхнє озброєння - *саки* від січ, сечнікі, секірнікі, озброєні *Сакара* або сокирами. Слов'янами себе називали від любові до слави, від чого власні імена своїх героїв в більшості випадків з'єднували зі словом «слава» і «честь»: Ярослав, Владислав ... Власне ж ім'я їх, як найбільш давнє, по релігії *Рось*, *Рос*, *Русь*, *РСА* - роса, вода - шанувальники води, роси, від чого відбулися і їх стародавні боги: Водан, Водяний, *русалки* (водяні діви) та ін

Мабуть саме цим і пояснюється, чому в договорах Олега та Ігоря з греками завжди добавлялося селянину або християнину (греку) ім'я Рус, Русин, тобто зіставлялося дві релігії.

Бродники

Історики чомусь замовчували, уникали і навіть нарочито обходили, як неіснуюче питання, яке в історії козацтва є наріжним. Питання, куди поділися із Золотої Орди *бродники* російських літописів, цей, за висловом Рубруквіса, народ *особливий*, численний, що жив по середній течії Дону і мав головним чином прибіт у Переволока, для якого в 1201 р. заснована була особлива єпархія, що іменувалися Сарською і Подонською, куди він подівся з прийняттям татарами магометанства і виниклих внаслідок цього гоніннь на християн? А також куди поділися Гети-Руси і Чігі візантійських істориків, що жили в Приазов'ї та увійшли також до складу нового татарського царства? [\[138\]](#)

Від змішання алан-ясів з русами, говорить Рубруквіс, утворився «народ особливий»; народ цей відомий по російських літописах під ім'ям «бродників». Деякі історики вважають, що бродники утворилися в хозарський період з дружин, призначення яких було охороняти броди, пороми і супроводжувати купецькі каравани. Інші кажуть «бродник» від бронник, носіїв броні. Але ні те, ні інше невірно. Бродники, по російським літописам, були відомі раніше навали монголів, вони нерідко йшли в наймані дружини до руських князів у боротьбі їх за уділи, а іноді разом з половцями нападали на руські України. У той час, як родинні їм черкаські громади, відстоюючи свою

незалежність від половців, згрупувалися на нижній Кубані і на Дніпрі, бродники вільно розгулювали в придонських степах і по найму служили то тим, то іншим власникам, по суті нікому не підкоряючись та керуючись обраними з-поміж головами або воєводами (боеводамі). Отже, під словом «бродники» російській літописці розуміли «вільних, вільних людей», «бродячих» в придонських степах і мали, за словами Рубруквіса, головне пристановище на Дону у Переволока, там, де Дон зближується з Волгою.

Ці загартовані в боях воїни-космополіти, що загубилися серед чужих їм чужинців, все необхідне для себе добували війною, полюванням і рибальством. Неприятливі умови життя не дозволяли їм зводити дорогих споруд і мати великі багатолюдні міста: майже напівкочовий спосіб життя вимагав від них як найменше приділяти часу на подібні споруди; вони лише будували для захисту від холоду і негоди землянки і кухні з тинів та очерету. Зате, за свідченням очевидців, Рубруквіса та ін, вони не відмовляли своїм дружинам і дочкам у вишуканих нарядах: «дружини їх прикрашали голову, подібно французенкам, і спушували низ своєї сукні білками, видрами (річковими) і горностаями». Чоловіки одягалися скромніше, влітку і взимку вони носили високі, чорні баранячі шапки і каптани. Руські літописи бродників узагальнюють з «чорними клобуками», тобто з тими що переселилися на Дніпро, в Київську область, в X-XII ст. козаками-черкасами або беловежцями. «І скопа свою дружину поїде, заплава з собою В'ячеслав ль полк весь і всі чорні клобуки, еже звуться Черкаси», каже Київський літопис.

Вдумуючись глибше в суть цих літописів часів половецького панування в придонських степах, доводиться прийти до висновку, що бродники цього часу були залишками народів хозарської монархії, які не захотіли підкоритися ні російським, ні половцям і залишилися на старих насиджених місцях. За часів Рубруквіса (1224-53 р.) бродники вже є народом сильним і численним, які сповідують християнську віру. Саме ці вільні люди і йшли на службу до руських князів. Літопис цього часу каже, що в дружинах княжих були: «Бродница мнози» і «півціни бяху».

Деякі історики дивуються, чому воєвода бродників Плоскиня, що стояв, за словами літопису, з 30 тис. загоном на р. Калці, не допоміг російським князям у битві з татарами і навіть явно тримав сторону останніх, вмовивши до здачі київського князя Мстислава Романовича, а потім зв'язав його разом з двома його зятями і видав татарам. Питання вирішується дуже просто. Справою завоювання Росії керували папські агенти, які обіцяли місцевим жителям всякі пільги, а особливо тим, які їм допомагали. Крім того, його вояків татар було багато християн із Середньої Азії, які користувалися багатьма привілеями та свободою віросповідання. Росіяни ж князі того часу стояли далеко не на висоті свого покликання: вічні сварки і війни за уділи, що супроводжувалися розоренням і побиттям мирних і беззахисних жителів, підступність, заздрість один до одного і клятвopорушення, влекшей за собою загибель цілих областей, сіл і міст, і інші злочини не вселяли в волелюбних бродників довіри, а тому вони дуже неохоче йшли до цих князів на службу. У варварстві та жорстокості російські князі того періоду перевершували навіть самих татар. У цьому кожен може переконатися, вивчивши цю епоху російської історії.

Через 13 років після битви на Калці монголи під проводом хана Бату, або Батия, родича Чингісхана, за Уралу рушили на Росію. У Батия було до 600 тис. війська, що складався з багатьох, більш ніж з 20, народів Азії. У 1238 р. татари взяли столицю волзьких болгар, потім Рязань, Суздаль, Ростов, Ярославль і багато

інших міст; розбили росіян при р. Сіті, взяли Москву, Твер і пішли на Новгород, куди в той же час йшли шведи і остзейські хрестоносці. Не доходячи ста верст до Новгорода, у Ігнач-хреста, монголи повернули на південь.

Із записок диякона Ігнатія, що плив разом з митрополитом Пимоном рікою Доном навесні 1389 р. У Цар-Град, через 9 років після Куликовської битви, ми дізнаємось, що на Дону в той час «була пустеля зело, не б'яше тамо ні граду, ні села, тільки звірів велії безліч». Те ж говорить і посол Івана III Марк Руф, що їхав з Азова сухим шляхом до Рязані.

Куди поділися Аси з берегів Дону та Азовського моря, цей сильний і гордий народ, нащадки давніх асурів Ріг-Веди і Сінді або індів Геродота (IV, 28) і Страбона (XI, 2. I) [139]? З даних, наведених в X розділі, частини I цього дослідження, ми довідуємось, що частина народу Ас під ім'ям Ас-арів або хазар, Черкасов і Касаков або Казаков з Приазов'я переселилася в X-XII ст. на Дніпро, в Київську Русь, але більшість їх залишилася на Дону, східних берегах Азовського моря і в пониззі Кубані (Тмутараканська Русь) під тими ж іменами, а також під ім'ям бродників (вільних), Алан, Чігов, гетів, касогів чи Касагов і інших.

І питання це рішається дуже просто.

З прийняттям татарами магометанства населення Приазов'я і Дону, що залишилося на своїх старих місцях, терпіло великі приниження й утиски від ворогів своєї віри і частина його під посиленням тиском магометанства остаточно змішалася з ними, поклавши основу для особливого військового стану, відомому згодом під ім'ям козаків *ординських*, а в даний час киргиз-кхасаков або кайсакі [140]. Нащадки цих омусульманених козаків відомі також під ім'ям *казахів*, Казахського повіту, Елізаветпольської губернії., в Закавказзі, яких сусідні жителі просто називають козаками. Все ж інше волелюбне і сильне духом козацтво, що залишився вірним релігії та заповітам предків, переселилося на Дніпро і в руські Україні міста, під захист литовських і московських великих князів, і оголосило всьому мусульманству непримиренну війну, війну страшну і багатовікову, і в кінці кінців вийшло з цієї кривавої боротьби переможцем.

В надзвичайно тяжких умовах довелося жити численному російському і алано-козацькому населенню в Золотій Орді з прийняттям татарами мусульманства в XIV ст. З цього часу і починається масове переселення цього народу в російські окраїнні містечка і на Дніпро, під захист і на допомогу російським і литовським великим князям, для боротьби з їх загальним ворогом.

На Дніпрі в той час вже жили /Черкеси/, Черкаси-касаки, які переселилися туди в X і наступних століттях і відомі по російським літописам під ім'ям «Чорних клобуків». Найголовніше місцеперебування цього народу було на правому боці Дніпра, по р. Росі. Земля ця в той час називалася Пороссям [141]. Чорні клобуки або Черкаси, як вони називаються в літописі, любили життя рухливе, але роди свої берегли в укріплених станах або містечках [142]. Всі Черкеси служили в складі князівських військ, їх зараховували до «мовляв од шей» дружин. Вони брали участь у всіх міжусобицях удільних князів і в битвах з половцями на відтинку більше 150 років, до самого нашестя татар [143]. Черкеси-касах становили в княжих дружинах легких кінних стрільців і передових спостерігачів, грізних своїм козацьким

озброєнням, *списами і шаблями* [144]. Вони могли виставляти до 30 тис. чоловік. Взагалі Черкеси в Київський період були досить важливим військовим станом: вони брали участь в народних радах і урочистостях Києва, співчували його лиху, відрізнялися глибокою відданістю князям, але в той же час твердо відстоювали свої права і вольності [145]. Під час навали татар частина Черкесів відстояла свою незалежність, сховавшись на Дніпровських островах; звідти вони стали нападати на татарські володіння і робити річкові та морські походи на турків і татар. В кінці XIV ст. вони придбали собі гучну популярність, як страшні морські пірати, грізні для всього мусульманського світу. Історик Костомаров в «Івані Свірговській» прекрасно зобразив цю багатовікову ідейну боротьбу християнського козацтва з ненависним йому мусульманством.

Сховавшись на островах Черкеси спочатку називалися «Касаками острівними», а потім козаками Запорізькими. До них у другій половині XIV століття прикошували нові Черкаси, які прийшли з Кубані в числі кількох тисяч сімей. Вони заснували на правому боці Дніпра, нижче нинішнього Канева, стан, назвавши його **Черкаси** [146].

В історії Рязанського князівства козаки вперше згадуються в 1444 р. У той час в Переяславі Рязанському зимував зі своїм військом татарський царевич Мустафа. Дізнавшись про це, московський великий князь Василь Темний послав на нього піхоту, озброєну ослопами, сокирами і рогатинами. Туди ж прийшла мордва і прибігли на лижах «Рязанські козаки» *зі списами і шаблями*. Зима була холодна і сніг глибокий. Мустафа зміцнився на березі р.. Гортання, верст за десять від міста. Січа була жорстока. Всі татари були перебиті; упав і їх царевич [147]. Рязанці в цій битві не брали участь, вони намагалися дружити з татарами як прикордонними своїми власниками. Під 1492 і 1493 рр..літопис говорить нам про «козаків ординських», які ненароком прийшли в Рязанську землю і взяли три села. Ці «ординські козаки» в літописі названі татарами. У наступних століттях вони наводили страх на купецькі і посольські каравани по Дону поблизу Переволока і по Нижній Волзі.

Рязанські козаки в історії Росії відігравали дуже значну роль, роблячи роз'їзди вниз по Дону і крок за кроком відстоюючи у татар кожну п'ядь рідної їм землі. При підкоренні Казані Іоанном IV їх брало участь до 7 тис.

З 1468 р. стали згадуватися в літописних переказах козаки московські [148].

В межах стародавнього князівства Сіверського, у всіх головних і прикордонних містах, як то: Чернігів, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Путивлі, Рильську та інших, з'явилися свої козаки під найменуванням українських, сіверських або севрюків [149].

З 1491 р. згадуються козаки Мещерські або городецькі. З 1474 р. в Кримській орді [150], з 1491 р. в царстві Казанському, з 1502 р. - Астраханському, до 1471 р. - в Азові [151]. З 1515 р. з'являються на сцену козаки Белгородські, стан яких розташовувався поблизу Аккермана, у Дністровському лимані, в нинішній Одеській області. [152], потім в Очакові, у чувашії, мордві, в Соловках при архімандриті Філіпу, згодом митрополиту московському, і в інших місцях. У кримських генуезьких колоніях, Каффі та ін і в їх околицях також були козаки, які виходили на видобуток в Поле і нападники на татарські улуси. Козаки ці, однак, не належали до італійських гарнізонів і взагалі не входили до складу цих громад.

Таким чином, з прийняттям татарами магометанства козачі громади із Приазов'я і придонських степів розкидані по всіх українх великої Російської землі, до Новгороду і Соловецьких островів. Але головні сили їх зосередилися з прикордонних з татарами місцевостях, в князівствах Рязанському, по верхів'ях Дону, Сіверському, по верхів'ях Дінця, і по Дніпру. Звідси вони стали вести наступальну війну з магометанами, відстоюючи кожен крок дорогою їм батьківщини.

Це розселення та впровадження в Русь козацтва дало привід історикю Ключевському висловити припущення, що прикордонне козацтво склалося з класу людей, які зі зброєю в руках йшли в степ для рибного і звіриногo промислу; що цим людям, при постійних зіткненнях з такими ж добуточиками татарами, засвоєна була татарська назва «козаків», вільних бездомних наймитів, тобто первісною батьківщиною російського козацтва можна визнати лінію прикордонних зі степом руських міст, які йшли від середньої Волги на Рязань і Тулу, потім переламується круто на південь і впирається в Дніпро по межі Путивля і Переяслава; що незабаром козацтво зробило ще крок в своєму наступі на степ, - то був час ослаблення татар, поділ Орди. Городові козаки і перш за все рязанські стали осідати військово-промисловими артілями у відкритому степу, в області верхнього Дону. Донських козаків, каже далі Ключевський, чи не слід вважати першообразом степового козацтва. По крайній мірі, в другій половині XVI ст., коли козацтво західне тільки ще починає будуватися у воєнне суспільство, донське є вже було влаштованим. До складу його входили і перехрещені татари [\[154\]](#) .

Отже, по Ключевському виходить, що грізне козацтво виникло саме по собі, з рибалок і звіроловів, що згрупувалися у військово-промислові артілі і стали наступально діяти на татар. Ці історики забувають, що народи і притому «особливі», як висловився ще Рубруквіс в половині XIII в., не падають з неба і не створюються штучно. Всякий прояв народного життя має спадковий зв'язок з минулими історичними подіями. І крок за кроком, ланка за ланкою, події ці тягнуться закономірно, без стрибків, один за одним протягом всієї історії народів. Щоб пояснити будь-яке історичне явище, потрібно знайти його причину і першопричину, інакше кажучи, вивчити життя попередніх народів у всіх її проявах і знайти між попередніми і наступними подіями природний, а не штучний зв'язок.

Загін Рязанських козаків в 1444 р. по глибокому снігу прилетів на лижах, озброєний шаблями та списами, і напав разом з московськими ратниками на зимівку татар. Звідки взявся цей загін, хто його сформував - історія нам не пояснює. Але всі знають, що спис і шабля - знаряддя не рибалок і не звіроловів, - це зброя війни, відома ще в давнину у південних козацьких народів, гетів, алан і роксолан, а потім у казахів-Черкасов на Дніпрі.

Битва поблизу Переяслава Рязанського, була запеклою. Опір, який вчинили татари, говорить історик Іловайський, гідний був кращих часів їхньої слави. Вони не здавалися в полон і були всі перебиті. Отож, наївні міркування про мисливців, рибалок та звіроловів тут недоречні. Козацькі громади могли поповнюватися подібними промисловцями і взагалі людьми, спраглим свободи і слави, - це так. Козацтво нікому не забороняло вступати в його середовище і йти в степ на боротьбу з ворогом християнства. Існування корінного самобутнього козацтва в придонських і приазовських степах для всіх очевидне.

Судячи з того, з якими силами кримці приводили у виконання повеління султана, можна зробити висновок, що козаків у Азові було чимало, у всякому разі не менше 2 тис. Дії ж турок дають нам підставу зробити висновок, що козаки ці були не магометани, інакше б кримці з ними так жорстоко не поступили. Імена чи, може, прізвиська козацьких шубашей - Караман, Карабан та ін також не можуть служити підставою відносити старих азовських козаків до магометан, так як подібні прізвиська носили багато отаманів донських і запорозьких козаків; наприклад, отаман Сусаров Федоров, що ходив з донськими козаками під Казань в 1552 р. на допомогу московському царю Івану IV; Барбоша, гуляв на Волзі при тому ж царю; Андрій Шадра (по-татарськи - рябий), який розгромив разом з іншими донськими отаманами астраханців в 1554 р.; Семен Кара, що заснував містечко Семікаракори та ін козаки, стикаючись протягом століть з татарами, багато що мимоволі у них перейняли, особливо прізвиська, але багато чого, як ми бачили вище, їм і нав'язали. При цьому потрібно також мати на увазі, що багато слів, які здаються татарськими фактично є слов'янськими, що мають давньоарійських коріння, наприклад: кара - кер - чер і черн - чорний. Отже, Карабан - Чернобай, Каракалпаки - чорні шапки, Караман - чорний чоловік і т. п.

Для охорони Азова турки залишили до 600 військових людей, яких російські послали також стали іменувати козаками, так як вони виконували ті ж доручення, що й азовські козаки, тобто проводжали і зустрічали послів, охороняли купецькі каравани та ін. Ці козаки в поєднанні з кримцями і ногайцями згодом не раз нападали на рязанські україни і мордву [177]. Вигнані турками з Азова козаки пішли на Дніпро, на литовський кордон і в 1515 р. разом з білгородськими вступили на службу до литовсько-польського короля Сигізмунда і отримували від нього сукна і гроші, що дуже турбувало московського вел.князя Василя III. Написавши про це послу Коробову, колишньому на шляху в Азов, великий князь велів йому просити турецького султана, щоб він заборонив козакам з Азова і Белгорода ходити на службу до його недруга, короля польського і литовського. Коробов доніс, що по поясненню турецького посла грека Камала, який їхав разом з ним в Царгород, козаки ці ходять до Литовської землі без відома султана [178].

З цього листування видно, що козаки білгородські, які жили при гирлах Дніпра та у Дністровському лимані, які азовські, не підпорядковувалися ні туркам, ні татарам і служили за наймом, «за гроші і сукна», кому забажають.

Що ж стосується татарських прізвиськ, які вони носять, то це пояснюється дуже легко: азовські козаки протягом трьох століть постійно стикалися з татарами, раніше входили до складу Золотої Орди і служили ханам, мимоволі запозичили від татар вдачі та звичаї, почасти й мову. Татарські риси характеру позначилися і на наступному козацтві. У XVII і XVIII ст. донські козаки та їхні дружини часто носили татарський одяг і в домашньому побуті нерідко говорили татарською мовою.

Історик Малоросії, Д. Бантиш-Каменський, відверто зізнаючись, що «початок козаків, що мешкали за Дніпровськими порогами, ховається в мороці невідомості», в кінці кінців приходить до висновку, що запорожці, судячи з їх вдачі і звичаїв, способу ведення війни і гордому духу, а також по одязі і зовнішності, мають багато спільного з черкесами Кубані, сповідували раніше також грецьку віру, а тому корінь цього козацтва потрібно шукати не в Європі, а в Азії і саме на Кавказі. (Ист. Малор. Ч. I, стор 108 і 109. М., 1830).

У 1637 р. 4-5 тис. запорожців, незадоволених порядками в Польщі, рушили з Дніпра на Кубань, маючи намір віддатися в підданство або туркам, або персам. Але донські козаки умовили їх «бути з ними за один і йти воювати Азов». Запорожці послушали і загальними силами взяли Азов [184].

Імена козацьких ватажків бояри майже завжди записували зі слів турок чи татар, через перекладачів. Як татари і турки називали їх на своїй мові, так посла або малограмотні дяки і записували, а особи ці, можливо, носили зовсім інші імена або клички.

Чеченці і лезгини генерала Бакланова називали і «шайтан», і Бокля і ін іменами. Може бути, який-небудь з арабських дервішів того часу так і найменував його в своїх записках, а інший виправив, і додалися цієї прізвисько нові епітети, як, наприклад, Урус-шайтан або Урус-шайтан-Бокля ... Дізнавайтеся після цього під цими псевдонімами героя Кавказу Якова Петровича Бакланова. Так було і тоді. Йшла страшна боротьба, на життя і на смерть, християнського козацтва з мусульманством. Кожен день, протягом століть, відбувалися сутички, битви, поєдинки доблесних витязів Дону з страшним ворогом за свою віру, свободу і древню батьківщину. Підстерігали на перевозах, дорогах, ярах і балках, раптово нападали і нещадно винищували. Такий був час, такі були звичаї, і не тільки у нас, на «Полі», а й навіть у західних державах. Руські князі забирали міста та уділи один у одного і всіх жителів з їх худобою і майном засуджували вогнем і мечем. Мирні жителі платилися своїм життям за користюлюбство і марнославство своїх правителів. «Взяв його волость і всіх жителів посадив на меч», звичайні слова в історії боротьби удільних князів.

Рух козацтва на Дон

Прийнявши в руки правління Московською державою, Іван IV став діяльно готуватися до остаточного підкорення царства Казанського з усіма підвладними йому землями, населеними неспокійними і бунтівними народами: болгарами, черемиси, мордвинами та ін Довідавшись про таку рішучість московського царя, козацтво лавиною рушило з усіх україн на Дон і в найкоротший час опанувало його берегами від Азова до верхів'їв.

Ще в 1538 р. мірза приволзької ногайської орди Кель-Магмет скаржився на образи, які чинили йому Городоцькі, Мещерські та іншими козаки. Боярська Дума ім'ям царя ухильно відповідала йому: «на Поле ходять козаків багато - казанці, азовці, кримці та інші пестуни козаки, і й наших окраїн козаки, з ними змішавшись, ходять. І ті люди, як нам, так і вам, тати і розбійники; а на лихо їх ніхто не вчить: зробивши яке лихо, роз'їжджаються по своїх землях» [194]. Бо ж безсила в той час Москва інакше й не могла відповісти, а тому завжди вдавалася до такої двоїстої політики, потай радіючи успіху козацької зброї. Основна ж загроза для мусульманства наступала з північного заходу. У 1546 р. путивльський воєвода князь Троєкуров доніс цареві, що козаків на Полі багато, і «черкасців, і киян і твоїх государевих, - вийшли на Поле з усіх україн» [195].

Незабаром після цього ногайський князь Юсуф шле до Москви одну скаргу за одною про вчинення йому образ козаками. У першій Юсуф пише: «У нинішньому (1549) році наші люди в Москву йшли для торгу, а восени, як ішли вони назад, ваші козаки *севрюки*, які на Дону стоять, прийшли на них ... і куни їх взяли» [196]. У другій грамоті Юсуф пояснює, що торговий шлях з улусів в Москву обіцяно бути вільним, а вийшло навпаки: «які на Дону стоять *русь* наших

гостей, до Москви їдуть і повертаються звідтіль, забирають. Якщо ти тих розбійників, що на Дону живуть, до нас пришлеш або виведеш, то буде знаком дружби; а ні, то не будеш союзник » [197]. Цар Іван політично відповідав Юсуфу: «Ті розбійники, що гостей ваших забирають, *живуть на Дону без нашого відома*, від нас бігають. Ми не один раз посилали, щоб їх переловити, та наші люди добути їх не можуть. Ви б самі веліли їх переловити і до нас прислали, а ми наказали б їх показною карою. Гостей ваших в своїй землі ми бережемо, а дорогою береглися б вони самі. Тобі відомо, що на Поле завжди лихих людей багато *різних держав*, і тих людей кому можна знати: нам гостей ваших берегти на Поле не можна, а бережемо і даруємо їх у своїй державі » [198].

Вся ця переписка відноситься до того часу, коли Іван IV діяльно готувався до походу на Казань і схиляв до того союзника свого, сильного ногайського князя Юсуфа, а тому двозначні і ухильні відповіді цього тонкого московського політика на скарги Юсуфа говорять самі за себе. Цар у своїх відповідях був прав лише в тому, що утвердилися на Дону козаки справді ні йому і нікому іншому не підпорядковувалися, та навряд чи він знав і силу їх; а сила ця була чимала, тому що в наступному році (1551) сам турецький султан Соліман поспіхом, через навмисного гінця, писав ногайському мурзі Ізмаїлу так: «В наших магометанських книгах пишеться, що прийшли часи Російського царя Івана: рука його над правовірними висока. Вже й мені від нього образа велика: Поле все і річки в мене відняв, та й Дон у мене забрав, навіть і Азов... Козаки його з Азова данину беруть і не дають йому пити води з Дону. Кримському же хану козаки Іванови роблять образу велику, і яку срамоту нанесли! прийшли Перекоп воювати. Так його ж козаки ще якусь грубість зробили - Астрахань взяли, і у вас обидва берега Волги відняли і ваші улуси воюють. І то вам не ганьба чи що? - Як за себе стати не вмієте? Казань нині теж воюють. Адже це все наша віра магометанська. Станем же від Івана оборонятися заодно. Ви відаєте, що тепер в Криму мій посаджений хан, як йому велю, так і зробить. На прохання Астрахані, теж пошлю царя, та й казанці до мене надсилали ж просити царя, і я з Криму неодмінно посилаю його. Ти-б, Ісмаїл мурза, велику мені дружбу свою показав: допоміг би Казані людьми своїми і пособив б моєму місту Азову від царя Івана козаків. Станеш пособляти, - і я тебе в Азові царем поставлю, мені ж допомогти місту незручно, знаходиться далеко » [200].

За словами султана Солімана - «козаки з Азова оброк беруть і не дають йому пити води з Дону» ... «Астрахань взяли ... Перекоп воювали» ... Так пише турецький султан в 1551 році. Отже, козацтво на Дону в цей час представляло вже силу, заволоділи Азовом і покрили його даниною. Навіть підкорило Астрахань і забрало в свої руки берега Волги. Це підтверджується і іншими історичними актами.

Спокушені грамотою турецького султана Солімана, ногайці захвилювалися. Лише один Юсуф, не бажаючи втрачати торгові стосунки з Москвою, залишався вірним давньому союзу з нею і не переставав скаржитися на образи від козаків. Дрібні ж мурзи озброювалися і готувалися на захист Казані, та вільне козацтво Волги і Дону, що вміли проникати в найпотаємніші задуми невірних, тримало їх у покорі, а тому вони і не могли надати суттєвої допомоги своїм одновірцям. Козацтво в той же час пильно стежило й за рухами кримців і астраханців і намагалось своєчасно попередити московського царя про підготовлювану небезпеки.

У самий рік (1552) рішучих дій проти Казані кримський хан Девлет-Гірей рушив на Москву, але був розбитий під Тулою і поспішно втік з Росії, переслідуваний козаками. Перед цим Іван IV послав на Волгу з українних містечок козаків для утримання від набігів ворожих ногайських мурз, що дуже турбувало Ізмаїла Мурзу, прихильника турецького султана [201]. Московський цар, готуючись у похід проти Казані, говорив в Боярській Думі: «Бог бачить моє серце. Хочу не земної слави, а спокою християн. Чи можу колись без остраху сказати Всевишньому: се я і люди, Тобою мені дані, якщо не врятую їх від лютості вічних ворогів Росії, з якими не може бути ні миру, ні відпочинку?» [202].

Дізнавшись про таке безповоротне рішення православного московського царя, все українське козацтво стрепенулося і рушило під Казань на допомогу російським побратимам в числі від 5 до 7 тис. чоловік, озброєних шаблями, списами і пищалями. Рушило і Донське козацтво під проводом свого отамана Сусаров Федорова, залишивши частину своїх вільних сподвижників на берегах Дону для захисту від нападу турок, кримчаків і астраханців.

Стривожений успіхами російської зброї і підбурюваний турецьким султаном Соліманом, весь мусульманський світ насторожився. Ногайський князь Юсуф став шукати союзу з кримським ханом Девлет-Гіреєм. В цей союз вони втягли і астраханського царя Ямгурчея, ладившого сяк-так до того часу з Москвою. Іван Грозний вирішив покінчити і з цим царством; весною 1554 він послав туди р. Волгою і суходолом сильну рать під начальством князя Пронського-Шемякіна і постельничого Вешнякова.

Довідавшись про це, донські козаки поспішно рушили до Переволоки під начальством своїх похідних отаманів Федора Павлова, Андрія Шадра і Ляпунова і, вступивши в передовий загін російської раті, керованої князем Вяземським, кинулися вперед і біля Чорного острова завдали такої поразки Астраханцям, що ті не потрапили навіть в місто і зупинилися в 5 верстах нижче його, але переслідувані козаками, втікли в степ. Отаман Павлов наздогнав в Базциж-Мачаке дружин і дочок царських і забрав їх у полон. Сам цар Ямгурчі, переслідуваний козаками до самого Азова, ледве встиг вскочити в нього з 20 вершниками. Князь Вяземський зайняв Астрахань без бою. [205] Росіяни поставили в Астрахані царем одного з претендентів на цей престол - Дербиша. До нього зібралося до п'яти сот князів і мурз татарських і до 10 тис. простих людей, усі вони клялися, що будуть коритися Москві і надсилати їй данину по 40 тис. алтин і по 3 тис. риб щорічно. Для нагляду за порядком і утримання в покорі жителів, росіяни залишили в Астрахані дворянина Тургенєва з козаками.

Вигнаний Ямгурчі за допомогою кримців і ногайців в 1555 р. хотів знову заволодіти Астраханню, але козаки прогнали його. Слідом за цим сам Дербиш задумав зрадити Росії і завів зносини з кримцями і синами Юсуфа. Довідавшись про це, донський отаман Ляпун, перш ніж прийшли туди царські війська, з хоробрими козаками з'явився під стінами Астрахані. Зрадники прийшли в жах, залишили місто і розсіялися по улусу. Козаки переслідували їх, громили улуси, били і брали в полон втікачів. Сам Дербиш в 1557 р. втік в Азов. Прийшовши в Астрахань з царським військом стрілецький голова Черемисінов привів переляканий народ до присяги, і таким чином Астрахань назавжди була приєднана до Росії.

Приблизившись своїми володіннями до Каспійського моря і заволодівши всім плином Волги, Московська держава завела дієві торгові стосунки з південно-

східною Азією, Дербентом, Шемахою, Бухарою, Хівою, а через них і з Індією. Вгору і вниз по Волзі стали безперервно ходити багаті торгові каравани, що служили немалою приманкою для вільного козацтва. Нерідко козаки брали з них за пропуск викуп товарами і грошима, а іноді просто нападали і грабували, не розбираючи, кому належать торгові судна, християнам чи магометянам. Такі діяння були в порядку речей того часу, і Москва дивилася на це поки крізь пальці, тому що присутність козацьких загонів в тих місцях було необхідно для утримання улусників в покірності.

Звістка про поразку татар на Волзі швидко поширилася по всьому півдню нинішньої Росії. Черкаські князі П'ятигори і Кубані, пам'ятаючи свою давню спорідненість з Росією, а також свою колишню напівзабуту грецьку віру, охоче йшли на службу до Івана Грозного, а інші, що прийняли вже магометанство, хрестилися. Всі палали жагою помсти туркам і татарам і просили допомоги в московського царя. Відгукнулося і дніпровське козацтво на загальний заклик християнських лицарів. Хоробрий вождь його, князь Дмитро Вишневецький, по народних піснях козак *Байда*, нудьгуючи бездіяльністю, добровільно запропонував свої послуги цареві Івану і з сильним загonom запорожців і київських черкас рушив на Дон, зайнявши землі по Середньому Дінцю до Азова. Головний стан його розташовувався на Дінці, на балці, що носить і донині назву Вишневецької, в юрті нинішньої Каменської станиці (Татищев В. Н. «Іст. Російська», кн. 5). Звідси в союзі з донськими козаками він пильно став стежити за рухами кримців і турків, що встигли вже знову заволодіти Азовом, під час походів козаків під Казань і Астрахань.

Все козацтво Волги, Дону і Дніпра в цей період часу зливається в один загальний союз для боротьби з невірними. Дон стає центром козацького лицарства.

У цей же час князь Вишневецький зі своїми козаками зайняв острів Хортицю, у нижній частині Дніпра, проти Кінських вод, і зміцнився там...

Донські козаки протягом десятирічного свого існування (1550-1560) показали всьому мусульманському світу, наскільки небезпечно для кримців і турків їх оселення на Дону. Їх хоробрість і безстрашність, а головне вміння досконало володіти вогнепальною зброєю завжди їм давали перевагу над ворогом як на суші, так і на морі. Шлях в Тавриду і до берегів Малої Азії для них був відомий з давніх-давен, і вся діяльність їх в наступні століття головним чином на цьому і була зосереджена, як і їх побратимів-запорожців.

Слава про подвиги донців рознеслася по всій Росії. На берега Дону стало стікатися козацтво з Дніпра і українних містечок Сіверської і Рязанської областей. Як на Дону, так і по Волзі стали будуватися нові містечка, і таким чином донське козацтво, рік від року збільшуючись, скоро стало представляти грізну силу і заволоділо всім півднем і південним сходом Росії, перекинувшись своїми станами на Терек, Урал і навіть в далеку Сибір.

Набіги на Росію кримських татар здебільшого були невдалі, оскільки козаки, постійно стежачи за їх рухом, своєчасно давали знати про те Івану Грозному. За ці та колишні заслуги, а також за вдалий набіг весною 1560 р., в союзі з нагайкімі мурзами, що залишилися вірними Москві, на Перекоп, Очаків і Білгород, московський цар щедро обдарував козацьких послів і послав їх

сподвижникам на Дон платню. Крім того, дозволив козакам вільно торгувати в усіх російських містах [209] .

З'єднання Дона з Волгою

Бачачи невдачі своїх одновірців і бажаючи показати себе діяльнішим від своїх попередників, новий турецький султан Селім задумав грандіозний план про з'єднання Дона з Волгою і поновлення на берегах Ахтуби колишнього магометанського царства. Деякі ногайські князі, бухарці і хівинці говорили йому, що московський цар винищує віру мусульманську і заважає стосунки з Меккою; що Астрахань, як головна каспійська пристань для всіх азійських народів, дає йому до 1000 золотих монет та ін. Посли литовські, вороги Росії, твердили йому те саме. Лише один кримський хан Девлет-Гірей, обізнаний більше за інших про могутність Росії і безстрашності її козаків, доводив нездійсненність задуманого плану. Селім стояв на своєму.

Навесні 1569 р. він послав сухим шляхом під управлінням кафінського паші Касима до 25 тис. кримських вершників і 30 000 яничар з пашею Палегі і на 300 галерах 15 тис. снарядів, безліч важких гармат, землечерпальних машин та ін., Під охороною 5 тис. яничарів і багатьох татар, з 3000 землекопів і веслярів; причому наказав з'єднати Дон з Волгою, на обох річках поставити фортеці і відновити царство Астраханське. Війська повинні були з'єднатися біля Переволоки, де нині Качалінська станиця.

При русі цієї сили по Дону пронісся слух, що турки і кримці йдуть для кінцевого винищення козаків. Донці, нажахані цією звісткою, залишивши свої містечка, втекли в степи.

Йшли вгору по Дону судна, при глибокій посадці, часто сідали на мілину, так що їх доводилося перевантажувати: це страшно уповільнювало рух. Охорона судів була недостатня. Веслярі і землекопи були здебільшого з християнських бранців, котрі ждали якнайшвидшого звільнення. Турки час від часу чекали нападу козаків, але останні не показувалися. «Потрібно було тільки показатися російським, - говорить очевидець цього походу, царський сановник Мальцев, колишній в полоні у турок, - щоб заволодіти всіма снарядами і казною, але ніхто не був. Хоча б їх було не більше 2000, то і тоді б вони могли розібрати нас руками ».

Так міркував полонений Мальцев, який чекав якнайшвидшого звільнення. Деякі історики, зі слів цього сановника, дорікають козаків у боягузтві, а інші виводять висновок, що їх на Дону в той час було не більше 2 тис. Але ні те, ні інше невірно. Козаків ніхто і ніколи не може дорікнути в боягузтві. Скільки їх тоді було на Дону, невідомо. Але якщо взяти до уваги, що частина їх в той час служила в царських військах, інша сторожила на Дінці і Міусі кримчаків і на Волзі ногайців, які тривожилися при наближенні турок, а решта спостерігали за рухом ворожої армії і чекали слушної нагоди до нападу, то поведінка їх у таких випадках не представляє нічого особливого [210] .

Випадок для нападу на ворогів скоро представився. Ворожі війська стягнулися до Переволоки. Почалися роботи з прориття каналу - робота жалюгідна і смішна. Робітники і війська, бачачи неможливість виконати веління султана, стали нарікати, кажучи, що паша несамовитий, що для такої справи мало ста

років для всіх працівників Оттоманської імперії та ін. Паша звелів тягти судна з Дону до Волги волоком. Але тут з'явилися послы з Астрахані і сказали: «На що вам судна? ми дамо їх вам скільки хочете: йдіть тільки позбавити нас від влади росіян ». Паша зібрав військо і 2 вересня відпустив важкі гармати назад в Азов, а з 12 легкими знаряддями рушив до Астрахані і 16 вересня зупинився там, де була давня козарська столиця Ательє, на правій стороні Волги. Росіяни, заспокоївши жителів, не здавалися. На допомогу до Астрахані поспішав воєвода, князь Срібний. До нього приєдналися донські і запорізькі козаки, в числі 5 тис. чоловік, яких вів слідами турок гетьман Михайло Вишневецький. Винищивши турок на Переволоці, козаки і російські війська рушили і на чайках, і степом до Астрахані і стрімко напали на ворога. Турки і кримці з великими втратами відступили і засіли в зведених ними укріпленнях. Але скоро вони стали відчувати брак харчів. Вийшовши на здобутки загін татар був винищений донськими козаками.

Наближалася зима. Турки залишили свій табір і пустилися навтіки у напрямку до Азова. Козаки їх переслідували і винищували. Більше ж за все турки гинули від холоду й голоду. По дорозі їх також підстерігали і винищували черкеси. З усієї армії ледь повернулося в Азов до 3 тис. , а флот був забраний донськими козаками, підірвали також всі порохові льохи і стіни Азова. Більша частина будинків і пристань з судами були перетворені на попіл і руїни... Донські і запорізькі козаки повернулися з багатою здобиччю. Більша частина запорожців назавжди залишилася на Дону, розкинувши свої стани в «юртах Черкаських. [211] .

Більша частина козацтва Литовсько-Польської держави та російських українних містечок шукало притулку і твердої опори в своїх вільних побратимів в Запоріжжі і на Дону, звідки воно й стало систематично вести боротьбу і з Литвою, і з мусульманством. Від бажаного вступити в козацьку громаду потрібно тільки, щоб він вірував у Бога і служив козацькій справі - бився з бусурманами; ніхто ніколи не відав козацької сили і навіть не знав, скільки її на Дону і в Запоріжжі. «У нас людей, що лоза, то козак, а де крак або байрак, то по сту і по двісті козаків тамо і всі ті на війні хоробрі. Козаки багатства вельми мають, хитрість і хоробрість досить знають », писали запорожці турецькому султану.

Служачи з честі московським царям, донські козаки, як і запорізькі, ні за що не хотіли приймати присяги на вірність служби, вважаючи хрестоцілування страшним і святим актом, несумісним з їх поганим і беззаконним військовим життям. Так, наприклад, на вимогу царя Михайла Федоровича про принесення присяги на вірність служби козаки в 1632 р. відповідали: «Хрещеного цілування на Дону, як і Зачавсь Дон козаці головами, не повелось; при колишніх государех старі козаки їм, государям, незмінно які обслуговуються НЕ за хресним цілуванням; в яке час цар Іван стояв під Казанню і за його государеву указу отамани-козаки виходили з Дону, і з Волги, і з Яїка, і з Терека і отаман Сусаров Федоров і багато отаманів-козаків йому государю під Казанню служили - не за хресним цілуванням ...

Донський Отаман Єрмак Тимофійович підкорив Сибірське царство ... не за хресним цілуванням » і т. д. [219] .

Подібний погляд на хресне цілування свідчить про народ, щиро і глибоко віруючий і не відважуються застосовувати цей «страшний і святий акт» до звичайного їх життєвому справі - війні з невірними. Такого погляду на цей «акт»

ми не зустрічаємо у всій історії Київської та Московської Русі, де великі і удільні князі цілують хрест з клятвою жити в мирі та злагоді і негайно ж порушують її. Те ж робили і городяни. У смутні часи бояри і народ присягали і Годунову, і Шумському, і всім Дмитра, і Лжедмитрія, і польському королевичу Владиславу, і австрійському принцу Ернесту, і всім змінили. Присяга для них була гра слів. Присягали того, від кого можна було отримати більше вигоди. Не так дивилися на цей «страшний акт» козаки, виховані в іншому середовищі, в інших поняттях і світоглядах на релігію.

Зв'язок донських козаків з Українними містами підтверджується ще й такими словами царя Михайла Федоровича в грамоті його 1615: «І ми вас, отаманів і козаків, за ваші багато до нас служби, завітали, веліли вам в Наші України місто зі всякими вашими товарами і без товарів до Родимцев вашим їздить і з ними бачитися Повольні ... »

Козаки колишніх століть не вважали себе росіянами, тобто великоросами; в свою чергу і жителі московських областей та й сам уряд дивилися на них, як на особливу народність, хоча й споріднену з ними по вірі і мові. Ось чому зносили верховного уряду з козаками в XVI і XVII століттях відбувалися через посольський наказ, тобто по-сучасному - через міністерство закордонних справ, через яке взагалі зносяться з іншими державами. Козацьких послів або, як їх тоді називали, «Зимові станиці» в Москві приймали з такою ж пишністю і урочистістю, як і іноземні посольства; про це нам докладно говорить російський публіцист XVII в., Сучасник царя Олексія Михайловича - Григорій Котошіхін.

Про службу донських козаків цей письменник говорить так:

«... і тих донських козаків на Дону емлют для промислу військового, посилають в під'їзди, підглядати і ворожі сторожі красти, і дається їм платню, що й іншим козакам. А буде їх, козаків, на Дону з 20 000 чоловік, учених для оберігання пониззя міст від приходу турських, і татарських, і ногайських людей і калмиків. І дана їм на Дону жити воля, початкових людей меж себе, отаманів та інших, обирають і судяться у всяких справах по своїй волі, а не за царським указом, а якщо б їм волі своєї не було і вони б на Дону служити і слухняні бути НЕ учалі і тільки б не вони, донські козаки, - не зміцнилися б і не були б у підданстві давно за московським царем Казанське і Астраханське царства, з містами і з землями, під владетельстве » [\[220\]](#) .

Козак Єрмак

За літописними переказами другої половини XVI ст. козаки брали вельми активну участь у всіх війнах, які вела Москва з своїми сусідами: Казанцями, Астраханцями, кримцями, Польщею та Лівонією. Цитуючи ці літописи, багато російських істориків нарочито замовчують, а інші просто, через незнання, не кажуть, які саме козаки брали участь в тій чи Іншій війні. Карамзін зазначає, що при взятті Казані «Государ велів зробити підкоп від кам'яної Даірової лазні, зайнятої нашими козаками». Далі: «Іоанн розпорядився зробити напад: велів бути попереду отаманам з козаками» ... [\[221\]](#) Те ж говорить і Соловйов: «Стрільці і козаки, закопавшись в ровах перед турами, не давали казанцям входити на стіни, знімаючи їх звідти влучними пострілами» [\[222\]](#) . Про яких козаків тут йде мова, ці історики замовчують. Те ж роблять і інші. З відписки

козаків цареві 1632 р. і грамоти Івана Грозного донським козакам 1552 за їх велику службу ми знаємо, що при підкоренні Казані були й донські козаки, що ходили туди з отаманом Сусаром Федоровим і багатьма іншими [223]. Наказ про напад був даний 1 жовтня; на світанку 2-го жовтня були підірвані стіни, і Казань впала. Грамота про дарування козакам річки Дону, тобто про закріплення за ними на вічні часи фактично вже зайнятої ними річки, завжди читалася в козацькому колі 1 жовтня, в день Покрови Пресвятої Богородиці, як і наступні жалувані царями грамоти. Отже, день Покрови був довго пам'ятний на Дону.

З наведеної переписки ми бачимо, що під Казань ходили козаки і з Дону, і з Волги, і з Терека і з Яіка (Уралу). Отже, і Урал, і Терек до половині XVI ст. були вже зайняті козаками. Перші поселення козаків на Уралі відносяться до кінця XIV і початку XV ст., Заняття ж усть Терека слід віднести до кінця першої половини XVI ст., Тобто до часу, що передував підкоренню Казані, а остаточне затвердження після підкорення Астрахані, т. е. у другій половині XVI ст.

Козацькі отамани, що ходили під Казань з Дону, Яіка і Терека, теж не названі в московських літописах, але з відписки козаків 1632 р., копія з якої зберігається в бібліотеці Донського музею, ми знаємо, що головний провід над усіма козацькими полками було вручено донському отаману Сусару Федорову.

У числі отаманів цих дружин, особливо відрізнявся розумом і хитрістю Єрмак Тимофійович. І якби не пожежа 1744 р., під час якої згорів весь р. Черкаськ, старе гніздо донського козацтва, а також і весь військовий архів, де зберігалися цінні козацькі літописи, то ми б тепер могли назвати імена і всіх інших отаманів козацтва тієї епохи і більш докладно описати їх геройські подвиги, які сприяли до розширення і об'єднання великої Росії і закріплення її околиць.

Отже, Єрмак Тимофійович влітку 1581 служив Грозному цареві на литовському кордоні. Він був перед донськими і московськими козаками (Лист Стравінського). Отже, був добре відомий Івану IV [232]. Інакше хто ж би міг довірити йому частину донської і московської кавалерії. Звісно все це робилося з відома царя, який пильно стежив за ходом подій.

У 1882 р. Єрмак з'явився на р. Чусовій у багатих власників Приуральського краю, купців Строгонова. З ним були і волзькі отамани: Кільце, Барбоша, Пан, Матвій Мещеряков, Яків Михайлов та ін. Строгоновський літопис, складений, як відомо, близько 1600 р., похід Єрмака в Сибір приписує ініціативи купців Строгонових.

За Строгоновским і Сибірським літописами похід Єрмака в Сибір був зроблений в 1581 р. Це невірно. Ми маємо під руками незаперечний історичний документ - це грамота Івана Грозного Строгонова, Максиму Яковлеву і Микиті Григор'єву, на Чусовую, від 16 листопада 1582 [236].

У грамоті цієї Грозний каже:

« Писав до нас з Пермі Пелепеліцин, що послали ви з в'язниць своїх Вольська отаманів і козаків, Єрмака з товариші, воевати Вотяков, і вогулічі, і Пелинскія і сибірської місця, вересня в 1-й день; а в той же день, собрався, Пелинскої князь, з сибірськими людьми і з вогулічі, приходив війною на наші пермських місця, і до міста до Чердинь, до острогу приступав, і наших людей побили і багато збитки нашим людям

полагодили. І то зробилося вашою зрадою ... Вольська отаманів до себе закликавши, злодіїв, найняли в свої остроги без нашого указу, а ті отамани і козаки преж того сварили нас з нагайскою ордою, послів нагайскіх на Волзі на перевозах побивали і ордобазарцев грабували і побивали ... і їм було провину свої покриттям тим, що було нашу Пермську землю оберігати, а вони зробили з вами разом тому-ж, як на Волзі чинили і крали, а Пермі нічим не посібник, і то все стало вашим крадіжкою (непослух) і зрадою ... не вишліть з в'язниць своїх до Пермі волзьких козаків, отамана Єрмака Тимофєєва з товариші, а учнете їх держати у себе ... і нам у тому на вас опалу своя покладена велика ... »

Отже, в той час, як Єрмак рушив від Строгоновських острогів за Урал, пелимській князь напав на Пермський і Чердинській край. Строгонови не дали допомоги Пермському воєводі Пелепеліцину: той негайно доніс про те царю. Цар послав ослушникам опальну грамоту, в якій, між іншим, і погрожував, і просив Строгонова допомогти Пермі від набігу хижаків, тому що рахувався з їх силою та могутністю у приуральських краї. Все це відбулося на відтинку двох-трьох місяців, не більше, а не протягом року і трьох місяців, як думав Карамзін і інші історики. Донесення Грозному цареві про набіги на околиці посилялися негайно і укази його виконувалися скоро.

Отже, Єрмак почав похід до Сибіру восени 1582, а перед цим, в 1581 р., він був з донськими козаками на Дніпрі у Могильові, на службі у Грозного царя, у війні його з Стефаном Баторієм.

Грозний цар у грамоті дорікає Строгонова за те, що вони не послали Єрмака з козаками і волзьких отаманів-ослушників, сварили його з ногайцями (Кільце, Пана, Барбоша та ін) на допомогу Пелепеліцину до Пермі, щоб захистити той край від раптового набігу пелимців. Мабуть, Іван IV не цілком був обізнаний про стан справ у Строгонова; притому його ввів в деяку оману і клязник Пелепеліцин. Він не знав, що не Строгонови розпоряджалися Єрмаком, а Єрмак ними. Єрмак забрав у похід з собою не тільки всіх своїх і волзьких козаків, але навіть і всіх людей Строгонова, всі гармати і порох, провідників і їстівні припаси. Строгонови для Єрмака були лише засобом для виконання задуманого їм походу, а тому всі красномовні і поетичні вигадки Строгоновського літопису про зустрічі Єрмака, молебень і проводах з дзвоном - суцільний вимисел дяка-літописця. Єрмак, чоловік широкої козацької натури, що гуляв по Дону і по Волзі, задумав дальній похід - підкорити невідоме бусурманські царство за Уралом. Засоби для цього йому дали Строгонови. Волею чи неволею - для нас це все одно. Підкорення Сибіру було справою Єрмака.

Хто ж був Єрмак і його сподвижники? Строгоновський літопис, а за нею і Карамзін, називають Єрмака і його сподвижників то волзькими отаманами, то донськими козаками, що по суті одне і те ж, тому що донські козаки завжди переходили з Дону на Волгу і назад [\[237\]](#). Те ж говорить і Єсиповський літопис. Здається, ясніше чого не може бути: донські отамани, донські козаки. Що ще потрібно? Мало. Карамзін, зі слів літопису, додає ще: «Зазнавши (Строгонови) бадьорість, мужність та вірність козаків; дізнавшись про розум, велику відвагу, рішучість їх главнога вождя Єрмака Тимофійовича, родом неізнавнаго, душею знаменитого ... » Як можна говорити родом неізнавнаго після всього того, що нами сказано про походження донських козаків, їх життя на Дону і службі російським царям?

Невже для з'ясування родоvodu героїв козацтва XVI в. необхідно вказувати стан або кіш, де хто народився, іменувати його батька і матір, церкву або каплицю, в якій цей герой хрестився, і проч. Це неможливо. Козаки на Дніпрі і Дону народжувалися, хрестилися, виростили, вчилися військовим вправам, ставали в ряди борців за свободу батьківщини і віри, вмирили геройською смертю в битвах з ворогом або гинули в тяжкій неволі у бусурманів. Метричних книг в XVI-XVII вв. не вели і навіть не мали Писщих книг своїх станів і містечок. Всі були рівні, всі були герої. І якщо хто з них виділявся з-поміж товаришів своїм розумом і неабиякими військовими здібностями, то його обирали отаманом кошовим, похідним і взагалі ватажком під час набігів і морських експедицій. Про нього лише говорили, що він козак, січовий отаман і всі ми - отамани-молодці. І тільки. Всі належали одному війську і служили одній ідеї. До таких отаманів належав і Єрмак, і Сусаров Федоров, і Михайло або Мишка Черкашенін, якому була послана 1570 царська грамота для надання сприяння посланому «для своєї справи» в Азов послу Івану Новосильцеву [238]; Микита Мамин і Молчан Яковлев, яким послана на Дон грамота 17 серпня 1571; Смага Чершенській (грамота 1614 р.) та ін

Подробиць про родовід цих отаманів ми не знаємо, тому що ніяких родоводних книг на Січі ніхто не вів, як не знаємо ми і родоvodu отамана Єрмака. Всі вони були природні козаки. Для нас це досить.

У грамоті Михайла Федоровича від 24-го лютого 1623 тюменським воєводам про призначення сподвижника Єрмака Гаврила Іванова тюменським отаманом говориться: «служив де він (Іванов) ... в Сибіру сорок два роки, а перед тим він служив нам на Полі 20 років у Єрмака в станиці (загоні) і з іншими отаманами» [239].

У чолобитній інший сподвижник Єрмака Гаврила Ільїн писав царю Михайлу Федоровичу, що до походу в Сибір він двадцять років служив з Єрмаком в Полі і 50 років у Сибіру [240].

Ці важливі історичні документи ясно свідчать, що отаман Єрмак і його сподвижники були козаками і до походу в Сибір служили на Дикому Полі, так у той час називалася вся степова смуга по Дону від Волги до Дніпра.

Однак Карамзін і Іловайський, вважають, що ім'я Єрмак є зіпсоване Герман, древнєчешського - Геріман. Інші ж, що надають велике значення пізнішим, але малодостовірних літописним переказам, висловлюють думку, що ім'я Єрмак не власне, а загальне, тобто прізвисько, що сталося нібито від назви таганка, на якому артіль варить кашу. Власне ж його ім'я, на їхню думку, було Василь ... Залишимо ці грубі помилки на відповідальності їх авторів. Ні в одному з волзьких та донських говірок, а також у мові казанських і астраханських татар таган не називався Єрмаком. На турецькій мові ім'ям Ірмак називається стрімко бурляще джерело, ключ, як, напр., Р. Кизил-Ірмак, у Малій Азії - Червоний ключ, а татарською мовою дієслово Ярмак означає розсікати, розрубувати, розколювати. Але коріння цих слів - Ірмак і Ярмак - не тюркські, а давньоарійські, від *irier* - чоловік, воїн. Цей же корінь перенесений і в мову монгольську, в якому слово *ермек*, промовлене на народному говорі як *єрмак*, означає холостяка, який цурається сімейного життя [241].

Донське козацтво в XVI ст. ще не було суцільним військом, яким стало воно згодом: воно поділялося на безліч окремих громад, кожне з своїм отаманом на чолі. Перші царські грамоти завжди писалися *Донським отаманом і козаком*, іноді з підрозділом: *старим і новим* або - *які нині на Дону і які зимують поблизу*

Азова ... Вища влада в кожній громаді належала *кругу*, в якому кожен козак мав рівні права з іншими. У мирний час отамани не користувалися якими-небудь особливими правами, у воєнний ж були ватажками з необмеженою владою. Виконавці рішень *круга* або наказів отамана під час походів називалися *осавулами*, у запорожців - *осавули*, в південних рязанських козацьких міських *ясаул* [242].

Страшний та грізний став Дон для турків і татар, особливо для фортеці Азова. Зі страхом дивилися невірні на успіхи козацького зброї над Великим і Малим Нога, кочували від Астрахані до р. Куми та Азовського моря, а потім частиною пішли під тиском козаків до Криму (Великий Ногай); тремтіли перед козакою силою берега Азовського і Чорного морів аж до Стамбула; жорстоко мстило козацтво басурманам за пригнічення християнських народів, що залишилися в підкореній ними грецької імперії; так мстило, що при однійму появі на морі козацьких чайок, що вміщували від 30 до 50 осіб, загартованих і майстерних в морських битвах воїнів, турецькі каторги (галери) і багатогарматні кораблі намагалися скоріше сховатися за горизонтом, а жителі прибережних аулів тікали в гори.

Всі переговори турків з Московою, починаючи з Івана Грозного, про вилучення козаків з Дону, не привели ні до чого. Ні турки, ні Москва, мабуть, не розуміли, про що йшла тут близько ста років мова, не розуміли ідеї козацтва і не зважували його сил, а сили ці рік від року ставали все грізніше і грізніше. Турки бачили і відчували це і докладали всі зусилля зміцнити Азов; для цього ними були запрошені кращі майстри та інженери католицького заходу. Стіни міста були оновлені, проведено вали, рови, споруджені вежі, укріплений замок, влаштовані на березі Дону бастіони, поставлено «200 великих, середніх і малих гармат», заготовлено багато тисяч снарядів, «порохові скарбниці», провіант і інш. Зміцнивши так Азов і поставивши в ньому 4-тисячний гарнізон із кращих військ з іноземними артилеристами і інженерами, турки стали поводити себе зухвало і посилили набіги як на козачі містечка, так і на російські України.

Тим часом, положення полонених козаків в Туреччині стало нестерпним: їх продавали в рабство, гнобили тяжкими роботами, приковували на каторгах до весел і під ударами бичів змушували гребти та ін. [300] Древні православні церкви в Азові були наведені в мечеті, а інші зруйновані. Вціліло тільки два храми, особливо шановані козаками, побудовані в перші століття християнства (в V або VI ст.), Це соборна церква св. Іоанна Предтечі і святителя Миколая, в яких, незважаючи на їх запустіння, полонені християни сходилися іноді на молитву про своє спасіння. Богослужіння в них здійснював грецький ієромонах.

Бачачи все це, козаки сумували душами своїми і обурювалися на на зухвалість зарозумілого ворога і нарешті вирішили вирвати у що б то не стало давню свою столицю з рук мусульман. З цією метою старі козаки, порадившись між собою, кликнули навесні 1637 р. разом з своїм військовим отаманом клич по всьому Дикому Полю, просячи отаманів-козаків зібратися для вирішення цього *військового нагального питання* на Монастирському Яру. З'їхалися на військовий круг козаки, «пам'ятаючи своє хрещення і святої Божої церкви і свою справжню православну селянську (християнську) віру, розорення святим Божим церквам, селянських невинні крові проліяніє і в полон їхніх батьків, і матерів, і брат, і сестра іман», одностайно вирішили: «йти *посікти* бусурман, взяти місто і затвердити в ньому православну віру » [301].

У козаків не було ні важкої артилерії, чим би вони могли зруйнувати азовські стіни, ні великих запасів пороху, свинцю і провіанту. Все це вони очікували з Москви, але там з присиланням зволікали.

На допомогу до них прийшли запорожці. Ці відважні в боях лицарі, як і їх побратими - козаки малоросійські, ведучи постійну боротьбу за православ'я з поляками, думали вже чи віддатися під заступництво Москви, або Тавриди, а інші з них вирішили шукати щастя в інших краях. І ось, в той самий час, коли донці готувалися до нападу на Азов, на береги Дону з'явилися запорожці, близько 4-5 тис., що йшли в Персію, щоб запропонувати там свою силу в боротьбі персів з Туреччиною. Донці зустріли їх дружньо і запропонували залишитися у них, кажучи: «ось Азов, - візьмемо і відкриємо вільний шлях у моря Азовське і Чорне, - багата здобич буде нашою нагородою. Чи хочете бути вірні друзям і братам своїм? »

Запорожці поклялися стати заодно з донцями проти невірних. На площі біля каплиці Монастирського містечка козаки прослухавши напутній молебень, урочисто поклялися у взаємній вірності твердо стояти один за одного - «всі за одного і один за всіх», вибрали похідних отаманів і рушили до Азова «судноюю і кінною раттю», пославши вперед загін для упіймання «язиків». В цьому поході брали участь всі донські козаки; в містечках залишилися лише старі і жінки, готові щогодини зі зброєю в руках захистити свої осередки на випадок раптового нападу степових хижаків.

Військовий отаман Михайла Татаринів керував усією справою облоги Азова. Особиста мужність і розум цього вождя були порукою успіху. Облога почалася в квітні місяці. Козаки розділили свої війська на чотири загони і обклали фортецю з усіх сторін. Частина флоту зайняла гирло Дону, з метою не пустити турецькі судна на виручку обложених.

Насамперед козаки окопалися навколо міста земляними валами і ровом, наробили багато плотових тур, насипали їх землею і, підкочуючи до стін, стріляли через них. Дивлячись на це, турки, чисельність яких перед цим була значно посилена, сміялися над ними, били з важких гармат, але надто мало шкодили майстерним в облоговій справі козакам. У такій марній перестрелці пройшло близько трьох тижнів. Для рішучого нападу козаки чекали з Москви отамана Івана Каторжного, а з ним порох, свинець та інші бойові припаси.

Бо ще взимку 1637 р., перед приготуванням козаків у похід, на Дон прибув з своїми людьми турецький посол Фома Кантакузин, прямуючи до Москви. Для сповіщення про це царя козаки послали туди легку станицю з отаманом Ів. Каторжною, доручивши також йому випросити там для посилення своїх бойових засобів порох, свинець, провіант і інш. Козаків було повідомлено, що станиця з дворянином Чириковим, посланим для зустрічі посла, була вже на зворотному шляху.

Не знаючи намірів козаків, цар послав їм звичайню платню і бойові припаси, а також і грамоту з проханням жити з азовцями мирно і «ніяких задоров їм не чинити». Ще Чириков і Каторжний не досягли донських містечок, як турецький посол був козаками викритий в таємних зносинах з кримцями і турками. Він повідомляв їм про приготування козаків і просив прислати негайну допомогу Азову, хоча б з найближчих місць, Темрюка і Тамані. Посланий ним в Азов грек був випадково спійманий козаками, і йому загрожувало жорстоке покарання.

Козаки посилили свої роз'їзди з боку Криму і Кубані, чекаючи звіди нападів. І дійсно, коли почалася вже облога Азова, полчища турків, татар і черкесів з'явилися з боку Кубані. Козаки відрядили кращих воїнів, які й зустріли ворога на р.Кагальник і розбили його вщент, не допустивши до Азова. В цю пору на Дон прибули Чириков і Каторжний, з якими було більше ста чоловік козаків. Чириков видав козакам царське жалування: 2000 р., 300 чверт. сухарів, 50 чверт. толокна, 50 чверт. круп, 16 бочок вина, 40 кусків сукна, 4000 гарматних ядер, порох, селітру і сірку і став вимагати видачі посла, що містився під вартою, але козаки в цьому відмовили бо за рішенням круга його стратили як зрадника, а з ним всіх його людей. Після цього вони приступили вже до рішучої облоги Азова. Взяти приступом місто було не можливо, через брак важкої артилерії. Козаки вдалися до свого улюбленого, не раз перевіреного козачого способу - «німецького побач», за допомогою якого вони колись взяли Казань: стали рити під місто підкопи. Над цим вони потрудилися близько місяця. Турки, розважаючись безрезультатною стріляниною, сміялися над ними, громили їх вали і тури ядрами, анітрохи не підозрюючи швидкої своєї загибелі.

18 червня був фатальний день для гордих магометан. Напередодні цього дня козаки очистилися постом і молитвою, висповідалися у своїх батьків духовних, попросилися один з одним, кажучи: *« Підтримаємо, братці, честь нашого зброї, постоїмо за православну віру і за святий храм; помremo, якщо так судилося, але не посоромимо себе і батюшки нашого, Тіхаго Дона Івановича »*. Глибока тиша панувала в їх таборі. Бачачи це, а також і нічний рух козаків, турки передрікали їх втечу і раділи. У 4:00 ночі пролунав грім підкопів, затряслися азовські твердині, частина стін разом з людьми, землею, залишками будов злетіла в повітря. Отаман Михайла Татаринів з добірним загоном кинувся в пролом, інші козаки кинулися на стіни з усіх сторін, підставляючи драбини і несучи один одного на плечах під хмарами куль і каменів. Міські стіни і вулиці стали полем бою. Гарнізон і жителі захищалися з люттю, але що могло встояти проти козаків того часу, цих воістину казкових богатирів, незламних в січах, як гранітні скелі, і твердих своєї козачої ідеєю, як криця. Битва кипіла весь залишок ночі і весь наступний день; замовкли гармати і пищалі: різалися шаблями, кинджалами, ножами. Богатирі йшли груди на груди. Нарешті турки здригнулися, не встояли перед грізною козачою силою: одні з них замкнулися в замку, а решта кинулися через стіни в степ, шукаючи порятунку у втечі. Оточивши замок, козаки послали загоном для переслідування втікачів. Більше 10 верст вороги відступали з відчайдушним завзятістю, поки не були остаточно розсіяні і винищені. Така ж доля спіткала і тих, що засіли в замку: після 3-денної відчайдушно оборони вони всі були винищені. Козаки стали володарями Азова і утвердилися в ньому *усім військом*, тобто перенесли туди свій головний стан.

Під стінами міста і на вулицях його багато хто з козаків склали свої голови. Про цю подію козаки писали в Москву так: *«А як ми стояли під тим градом Азовом і ті азовські люди нашу братію козаків з гармат і з турків (рушниць) побивали і ми веліли відвозити убієнних на Монастирський Яр каюком і погребаті у каплиці за правилами святих батько священнослужителям »*.

Утвердившись в Азові, козаки поділили між собою, по станицях, всі будинки і майно турків. Тільки одним грекам вони дозволили жити там як і

раніше. Азов став християнським вільним містом. Перш за все козаки відновили в ньому давні православні храми особливо шанованих ними св. Іоанна Предтечі, який вважався покровителем міста, і святителя Миколая.

З весни 1638 р. в Азов стали приходити торговельні каравани з російських і азійських міст: Астрахані, Терка, Тамані, Темрюка, Керчі, Кафи, та ін, навіть з Персії. Перський шах став шукати дружби козаків і прислав до них свого посла для укладення союзу проти Туреччини, обіцяючи дати, у разі потреби, допомогу військовою силою в 10 і 20 тис. чоловік. Словом, Донське військо, приблизившись до моря, стало в очах сусідніх народів сильною демократичною республікою. За перемогу над турками, вважалися до того часу у всій Європі і Азії непереможними, донські козаки здобули собі шану і повагу у всіх сусідніх і далеких державах.

Цар нічого не знав про дії козаків. Для сповіщення його козаки послали в Москву отамана Потапа Петрова з чотирма козаками і в відписці своєї говорили: «Відпусти нам, государ, провини наші, що ми без твого веління взяли Азов і вбили зрадника, турецького посла ... чи могли ми без розтрощення дивитися, як в очах наших лилася кров християнська, як тягли на ганьбу і рабство старці, дружини з немовлятами і діви? Не маючи сил довше терпіти азовцям, ми почали війну праву, з Божою допомогою оволоділи містом, побили невірних за їх неправди і православних звільнили з полону »... [\[302\]](#)

Козаки обіцяли слідом за цим надіслати велику станицю з докладним повідомленням.

Цар з незадоволенням сприйняв звістку про вбивство посла і наказав затримати отамана Петрова з козаками до присилання обіцяної великої станиці. Але незабаром він змінив гнів на милість, нагородив козацьких послів і відпустив їх на Дон. Справа в тому, що незабаром після взяття Азова кримці з Великим Ногаєм, бажаючи помститися за поразку турків, рушили на російські окраїнні міста, але козаки раніше передбачили їх намір, швидким пересуванням припинили їм дорогу і назад загнали їх у Крим. Про це козаки негайно повідомили в Москву, що й змусило царя змінити про них думку. У грамоті, надісланій на Дон 20-го вересня 1637 з отаманом Петровим, цар злегка дорікав козаків за вбивство посла Кантакузіна, називаючи їх вчинок «ганебним», а також нарікав, що вони взяли Азов без його веління, але в той же час і дякував за дії проти кримчаків.

З взяттям Азова козаки стали господарями на Азовському і Чорному морях. Стривожений султан, воюючи з Персією, не знав, що робити.

Дрібні загони що посилалися на виручку Азову легко знищувалися козаками як на суші, так і на морі. В наступному 1638 він послав туди значну флотилію під начальством Піалі паші. Козаки, близько 1700 осіб, на своїх легких, але страшних для ворогів чайках зустріли турків на Чорному морі, біля Керченської протоки, дали їм жорстокий козацький морський бій, безліч загинули, а інших розігнали. У цій битві козаків полягло до 700 чоловік. З цього часу ні кримці, ні ногайці, які жили в кримських володіннях, вже не наслідувалися нападати на російські південні околиці, а ногайці, що кочували за Доном і близько Астрахані, боялись козаків, залишалися вірними данниками Москви.

Близько 5 років козаки володіли Азовом, гирлами Дону та Азовським морем. Але пихаті турки, перед якими тремтіла вся Європа, не могли помиритися з цим положенням і готувалися жорстоко помститися козакам.

Султан Мурад IV, тиран сходу, задумав колосальний план для покарання козаків, але незабаром помер. Наступник його Ібрагім доручив цю справу сильному і міцному духом верховному візирові Магмету паші. Більше року приготувався він до цього підприємства; уклав мир з Персією, затвердив дружні відносини з усіма іноземними державами: Австрією, Польщею, Венецією, Росією та ін. Спішно будував і споряджав сильний, але легкий флот, який би міг вільно пройти по Азовському морю. Тисячі найманих іноземних майстрів, інженерів і артилеристів допомагали йому в цьому.

Турки, кримці, ногайці, гірські черкеси, волохи, серби, арнаути, араби та інші народи зібралися під прапори гордого повелителя сходу, щоб тріумфувати перемогу на кістках донських молодецьких витязів, що дерзнули посміятися над священним ім'ям падишаха. Сам верховний візир хотів взяти начальство над цією грізною силою, але передумав і доручив головний провід досвідченому полководцю Гуссейн паші, який страшно зневажав і ненавидів козаків. Командування флотом було довірено капітан-паші Піалі-аги, людині, обдарованій кращими бойовими якостями: прозорливістю і хоробрістю. Флот його складався з 80 великих біломорських каторг і 90 дрібних морських суден. 20 кораблів були навантажені вогнепальними снарядами: гарматами, ядрами, порохом і ін. Одних величезних стінобитних знарядь було близько ста; ядра важили в півтора і два пуди. Багато суден везли провіант. Екіпажі і команди суден були сформовані зі страшних для європейців того часу яничарів. Все це ополчення простягалось до 150 000 чоловік, добре озброєних, скутих залізною дисципліною і натхнених ідеєю торжества ісламу над християнством. Інженерними роботами і артилерією керували досвідчені європейські техніки: італійці, французи і німці. Здавалося, що Велика Порта збиралася воювати з сильною і могутньою державою, а не з жменею молодецьких козаків.

Козаки теж не сумували, а також спішно і діяльно готувалися дати відсіч зухвалому і зарозумілому ворогові, лягти кістьми, але не поступитися, сподіваючись на Бога та на свої міцні козацькі голови і гострі шаблі. Вони говорили: «Прихід турських і кримських людей нам не страшний; Азова ми не віддамо і не покинемо, бо взяли його кров'ю і своїми головами».

Вони без допомоги іноземних інженерів добре зміцнили стіни і замок міста, поставили відбиті раніше у турків гармати, запаслися ядрами і провіантом і стали чекати ворогів, роблячи посилені роз'їзди по степу і по морю, уважно стежачи за рухами ворожих загонів і суден.

Навесні 1541 року козаки вже все знали про рух ворожого флоту і сухопутної армії.

Військовий отаман Осип Петров, богатир тілом і духом, з отаманами і козаками головного війська, що був у Азові, кликнули клич вверх по Дону, із закликом поспішати на захист батьківщини.

Ця військова грамота була такого змісту:

« Від донських отаманів і молодців і від усього великого війська Донського, в усі верхні містечка отаманам і молодцям челобітьє! Пішли було отамани молодці на святе море і прикинули в гирлі для мов, зловили

кримських людей. В розпитав ті мови сказали, що Турський і кримський цар з кримськими людьми, з Великим і Малим Ногаєм, з горськими черкесами йдуть під Азов для облоги. Не вірячи тим мовам, ми самі ходили на море і справді дізналися, що йдуть кораблі і каторги під Азов. Щоб вам, отаманам-молодцям, пам'ятати престол Іоанна Предтечі, государеву до себе милість і свою отаманську і молодецьку славу не втратити, їдьте в Азов до війська вдень і вночі, не малими людьми, на допомогу; в містечках не багатьох людей залишайте, з'їжджайте містечок 5,6 в одне місце з сім'ями, щоб, з'їхавшись, станиці жили з великим береженого. А хто до війська в Азов на допомогу не поїде, тому у війську і суду не буде [\[303\]](#). Їдьте ж всякі люди, пінні і непенніе: пеня їм буде віддано. Знаєте ви самі, як приходили з усіх річок Азов брати і як Бог доручив місто великому війську Донському. Як би тепер над нами бусурмани не посміялися. Всі землі нашого козачого життя помічали, а нині за так і втратимо свою козацьку славу? Якщо будуть йти Доном російські люди з бударамі, і ви посилали б їх до війська в Азов, з запасами. Надіслати грамоту військову містечко від містечка на скоро, вдень і вночі, для помочі, поки казачьяго присуд ».

Тим часом російський цар з греком Мануїлом Петровим, раніше прибулим до Москви з послом Кантакузіно, двоєдушно, обурюючись на козаків, писав султану, що події, які відбулися на Дону, що Азов узятий без його відома, що донські козаки здавна злодії, царського веління не слухають, що ратей на них послати не можна, так як вони живуть *кочовим звичаєм* і навіть його посла Івана Карамішева убили до смерті ... «Про взяття Азова у нас і думки не було, - писав далі цар, - і сумно буде, якщо за одне свавілля козаків станеш мати на нас досаду; хоча всіх їх вели *побити в 1:00, я не постою за те*. Ми з вами, братом нашим, хочемо бути в міцній дружбі і любові на віки нерухомо понад всіх великих государів і бажаємо вам на царствах ваших щастливого перебування, *над ворогами перемоги*, держав ваших збільшення і всякого добра вам хочемо без хитрості, носячи завжди в серці нашому вашу любов »...

Безперервні наполегливі битви з турками і кримцями з 1637 по 1660 р. в низов'ях Дону і відважні морські походи хоча значно і знесли козаків, але в той же час вселили їм повну впевненість у можливості швидкого та остаточного розтрощення могутності магометан на берегах Азовського і Чорного морів. Роблячи свою козацьку справу, козаки сподівалися тільки на свої власні сили. Та незначна і тимчасова допомога людьми, яка була надіслана в Черкаськ Москвою в 1646 р., до 3 тис. чоловік з мисливців, і в 1648 р. у кількості одного солдатського полку в 1000 чоловік, анітрохи не могла підтримати донське козацтво в його грандіозних підприємствах, бо ж ті й інші ратні люди, які не звикли до умов суворого козацького життя, скоро розбіглися по російських Українних містах. Але донці не сумували і продовжували боротися з сильним ворогом з колишньою енергією. З 1646 р. на Дон вперше стали з'являтися російські кріпосні селяни, пристаючи до козачих станиць, але цей люд, що не мав ніякого поняття про військову справу, допомагав лише козакам зміцнювати містечка і стерегти їх кінські табуни і стада рогатої худоби та овець [\[315\]](#).

У 1660 р. турки і кримці знову зробили грандіозний похід на Дон, як і в 1641 р., з метою сильніше зміцнити Азов і побудувати в пониззі Дону три нові фортеці. Навесні в Азов прибуло сухим шляхом з Кафи, через Керченську

протоку, 3 тис. яничарів, в гирлі Дону 35 кораблів з будівельними матеріалами, під охороною 40 тис. татар, 10 тис. угорців, волохів і інших підвладних туркам народів. Передбачаючи цю небезпеку, донці послали перед цим до Москви двох знатних старших Федора Буда і Фрола Мінаєва просити допомоги військом і військовими припасами, а в море 30 стругів для спостереження за ворогом і нападу на Крим. Вийшовши в море, козаки зустріли турецький флот, а на берегах численну армію, вони повернули назад, але скрізь зустріли засідки ворогів з артилерією і рушницями. Довелося пробиватися силою. Успішні в боях донці, борючись на кожному кроці, сміливо йшли вперед і за допомогою висланого з Черкаська підкріплення зуміли пробитися, не втративши жодного струга і жодної людини.

У Москві з присиланням допомоги, як звичайно, зволікали. Козаки послали туди одну за одною ще три станиці. Нарешті царське військо, в числі 7 тис., з воєводою Хитровим прибуло лише в жовтні і стало табором поблизу Черкаська. У літній проміжок часу кримці і турки вже встигли закінчити всі фортечні роботи і, залишивши у знову споруджених укріпленнях достатні гарнізони з важкою і легкою артилерією, пішли в Крим. Фортеці були побудовані з тесаного каменю, дві при початку протоки каланчі, по обох берегах Дону, кожна в окружності по 200 і висотою в 15 саж., 3 гарнізоном по 300 чоловік, третя, більш обширніше, на гарнізон в 500 чоловік., на Мертвому Дінці, проти Азова. Місця для цих фортець обрані були надзвичайно вміло: жодне судно не могло пройти зверху в море, не будучи роздробленим кріпосною артилерією. Але щоб і в нічний час козаки не могли прослизнути на стругах в море, турки перекинули через Дон від однієї фортеці до іншої важкі ланцюги. Здавалося, що доступ водою до Азова і до моря став для козаків зовсім недоступним, але які перепони могли утримати цих відважних і випробуваних в морських боях витязів, навчених багатовіковим досвідом у військовій справі і здатних на всякі вигадки й хитрості, передані їх бойовими предками. Осінь і зиму козаки, сидячи в Черкаську, провели в підготовчих роботах, очікуючи з Москви припасів і снарядів і посылаючи до гирла Дону загоны для розвідок. У листопаді полчища татар раптово з'явилися під Черкаськом, але були відігнані козаками.

З присиланням провіанту з Москви зволікали. Військо Хитрова почало нарікати. Взимку нарікання на умови важкого життя посилювалися і перейшли у відкритий бунт. Частина військ, піднявши прапори, рушила назад до Росії, але силою зброї була повернута. Навесні 1661 цар нарешті прислав козакам обіцяну платню: 7 тис. руб. грошей, 5 тис. чвертей хліба, сукно, порох, свинець та ін. Отримали провіант і московські війська; хвилювання серед них вляглося, хоча багато з них пішли геть. У березні козаки разом з військами Хитрова рушили вниз по Дону і обложили фортецю на Дінці. Відчувався брак важкої артилерії і в снарядах; по низовини ґрунту стіни не можна було підірвати підкопом; козаки вирішили взяти фортецю приступом. Спочатку справа йшла успішно; подолавши всі перешкоди, козаки, підкріплені москвичами, вже підійшли до фортеці, спустилися до ями, по сходах піднялися на стіни і почали ламати даху веж, як раптом воєвода Хитров віддав своїм військам наказ відступити. Боягузтво, злість чи заздрість керували хитрим москвичем, - невідомо. Цим віроломним вчинком козаки були страшно обурені і, втративши до 50 чоловік убитими, повернулися в Черкаськ. Час облоги фортець було упущено, бо почався

великий розлив весняної води, що перешкоджав близько підійти сухим шляхом до укріплень. До того ж поступила звістка про підхід турецьких і кримських військ до Азова, з метою поставити в гирлах Дону ще дві нові фортеці.

Пославши цареві скаргу на воєводу Хитрова, козаки просили надіслати їм стінобитні гармати і підкріплення людьми, тому що від загону Хитрова залишилося менше половини, інші розбіглися. Але цар, зайнятий війною з Польщею, якій допомагав кримський хан, не міг дати ні того, ні іншого і лише надіслав на Дон більш посилену платню грошима, хлібом, порохом і інш. Козаки були задоволені і тим і на більше не претендували, тому що допомога людьми, як показав досвід, служила їм лише перешкодою.

У серпні вони намагалися взяти приступом Каланчінські вежі, але зазнали невдачі, не було важкої артилерії; підкопи вести не можна - низинне місце, заливала вода. Громлячи з легких гармат ці укріплення і пускаючи вниз по Дону зрубані вікові дуби, які рвали перетягнуті через річку ланцюги, козаки тим часом прокопали Козачий єрик і пустилися в море громити кримські берега. Турки засипали єрик камінням і землею, але козаки відновили його знову і як і раніше тримали кримців у постійній тривозі, не даючи їм надавати суттєвої допомоги їх союзникам полякам, які воювали з Росією...

Але повернемося до Азова, коли у перший день облоги 24 червня 1641 турки запропонували козакам здати фортецю без бою, вказуючи на те, що їм допомоги від російського царя чекати не можна і встояти проти їх чудових сил неможливо, обіцяючи видати за здачу негайно 12000 червоних і по виступі ще 30000. На це донці гордо відповідали: «Самі волею своєю взяли ми Азов, самі і відстоювати його будемо; допомоги, крім Бога, ні від кого не чекаємо; приваблення ваші не слухаємо і хоча не репетуємо і не сіємо, але так само, як птахи небесні, ситі буваємо. Жен же червоних і срібло і злато ем л ем ми у вас за морем, що і вам відомо. Будемо й надалі також промишляти, і не словами, а шаблями готові прийняти вас, непроханих гостей».

У цій страшній титанічній битві, що тривала до 26 вересня, коли козаків полягло близько половини (до 3000), а турок до 50 тис., коли хоробрі захисники рідного міста, зневірившись на перемогу, змучені і виснажені вирішили померти всі, до однієї людини і зрадників серед них не було, та й не могло бути. Козаки в два століття (XVI і XVII) своєї бойового життя в боротьбі з турками і татарами зрадників не знали. Перебіжчикам і вихрестам вони не довіряли і тримали їх на обліку. Такі були козаки старого часу.

Батько Тихий Дон Іванович

Здобувши *сіряки* за морем, козаки в повсякденному житті були прості і наївні, як діти, побожні, забобонні, у своєму гурті прив'язані один до одного, як брати, гребували крадіжками і ділилися між собою останньої крихіткою хліба, останнім надбанням. Боягузтво зневажали і найпершими чеснотами вважали *цнотливість і хоробрість* [343].

До турків і особливо до азовців козаки ставилися з презирством, вони вважали навіть безчесним просити у них миру і встановили правило ніколи не починати першими переговорів про перемир'я, кажучи: «ми даємо мир, а просити його нам не гоже». Віроломство вважали не гідним честі козака і завжди, змушені почати проти азовців військові дії, посилали їм *размірную* такого змісту: «Від

донського отамана і всього війська азовському паші (ім'я його) проздравленіє. Для справ Великого нашого государя ми були з вами вмирі; нині ж усе військо засудили з вами мир порушити; ви бійтеся нас, а ми вас будемо остерігатися. А се лист і друк войсковия » [344] .

При укладанні нетривкого миру козаки, по здавна заведеному звичаю, затвердженому навіть указом турецького султана, брали щоразу з азовців відоме число котлів, солі, мереж і по тисячі золотих.

У мирні умови звичайно включали, щоб козакам *через межові місця* не ходити на море, а азовцям на російську Україну, і козаці городки. Іноді азовці вмовляли, щоб козаки завжди сповіщали їх про те, що буде написано в грамотах російського царя на Дон, зобов'язуючись в свою чергу повідомляти військо про наміри султана і кримського хана. Але козаки ніколи не видавали недругам своїх таємниць, хоча докладно знали про всі азовські і кримські справи, від чого й склалася на Дону прислів'я: « *розповідав донському козакові азовськіє весті* ».

Вісті ці козаки знали через *підготованих людей* із середовища самих азовців. Будь-яке повідомлення, яким би шляхом воно не було видобуто, ретельно перевірялося, показання прікормленніков звіряли з показаннями полонених і здобутих *язиків* і в підсумку завжди виходило так, що козаки майже ніколи не помилялися в справжніх намірах своїх ворогів, приймали своєчасно до того міри і сповіщали про тому Москву *вістовими станицями* . Словом, Дон представляв тоді живу газету всіх новин, хоча і секретних, про південних сусідів Росії, і сюди надсилали за всіма новинами з російських українних міст, Запоріжжя, Астрахані, Царицина і друг. місць.

Багато істориків, не розуміючи духу козацтва, цих ідейних борців за віру і свободу особистості, лицарів у повному значенні цього слова, які не мали нічого спільного із західними лицарськими орденами, цими гнобителями мирного землеробського люду, дорікають їх у корисливості, жадібності до наживи, грабежів . Це невірно. Одного разу турецький султан, доведений до крайності страшними набігами козаків, задумав купити дружбу війська видачею щорічного платні, вірніше - щорічної данини. Султанський посол Кантакузин в 1627-37 рр.. вживав до того всіх зусиль, але козаки залишилися непохитними і тільки сміялися над цією затією, навіть визнали таку пропозицію за образу козацької честі і відплатили новими набігами на турецькі володіння. Після цього, щоб схилити козаків до миролюбства, султан прислав з тим же послом в подарунок війську чотири золоті каптани, але козаки з обуренням відкинули цей дар, кажучи, що *султанські подарунки їм непотрібні* .

Похідний одяг козаків складався з грубого суконного сіряка кавказького крою, підперезаного ремінним поясом, і широких шароварів, прибраних в халяви. На голові смушкова шапка. Улюбленими кольорами були синій і червоний. У вільний же час, в дні військових кругів, свят і дружніх бесід або прийому приїжджих гостей, старі донці любили блиснути своїми дорогими нарядами. Один був в блакитному атласному каптані з частими срібними нашивками і в перловому намисті, другий - в камчатному або оксамитовому півкаптані без рукавів і в темно-гвоздичному сіряку, опушеним голубою кайомкою з шовковою гвоздикого кольору нашивкою, третій - в камчатному каптані з золотими турецькими гудзиками, зі срібними позолоченими застібками. У всіх шовкові турецькі пояси, з висячими крицевими ножами з кістяними живцями риб'ячого зуба, в чорних піхвах, облямованих сріблом, в

червоних або жовтих сап'яном чоботях, в куничних шапках з оксамитовим червоним, зі шликом, верхом. Бенкетували на розстеленому візерунчастому килимі, лежачи на шовкових подушках, шитих золотом і сріблом по черевчатому атласу. Посередині становили срібні чаші з вином, з яких черпали срібними чарками і ковшами. В колі близьких друзів часто знімали верхні вбрання, залишаючись в одних тафтяних сорочках. При сторонніх ж, особливо в присутності московських бояр і дворян, бажаючи показати зневагу до своїх багатим нарядам, сановиті воїни сідали в гурток посеред брудної вулиці, як на м'якому килимі, і продовжували свою *бесіду*. Нагодувати і напоїти і головним чином вином приїжджого вважалося священним обов'язком кожного козака [345].

Весь вільний час старики проводили в станичній хаті або на майдані, граючи в шахи та зерна, плели сіті, вели розповіді про свої походи і співали биліни-пісні про подвиги предків, а молоді на площі поблизу майдану грали в бабки або кістки (ладишкі). Гра ця вважалася самою любимою у козаків з найдавніших часів. При цій грі розвивалася така влучність в киданні плоских, округлених або квадратних камінчиків в поставлені в ряд ладишкі, що козаки могли ними вбивати і птахів і зайців на значній відстані.

В походах, прикордонних містечках і на кордонах козаки вели життя холосте і строго дотримували між собою цнотливість. Козацьке товариство для продовольства поділялося по *сумам*, в яких зберігалися козацькі *харчі*, як у Запоріжжі козаки поділялися по *казанах*, а в 1-й половині XIX в. в козацьких полках по *кошам* (артілях). Ось чому близьких друзів і товаришів по службі і тепер ще називають *односумами*.

У віддалених від кордону містечках козаки жили сімейним життям.

У XVI і в першій половині XVII ст. влада чоловіка над дружиною була необмежена. Цей вплив сходу. Шлюб, укладений на майдані, навіть скріплений вінчанням в церкві, був неміцний, і чоловік завжди мав право вивести свою дружину знову на майдан і сказати: «отамани молоді! вона була мені послужлива і вірна дружина; тепер вона мені не дружина, а я їй не чоловік». Тим справа розлучення і закінчувалося. Відмовлену дружину тут же міг взяти інший, прикривши її полою сукні, і публічно заявити: «ти будь мені дружина», а вона повинна відповісти: «ти будь мені чоловік» і вклонившись брав її за ноги в знак підпорядкування. Але незважаючи на все це, у воєнний час при нападі ворогів на козачі городки дружини козаків бралися за зброю і ставали в ряди захисників своєї батьківщини, стаючи таким чином цілком повноправними членами козацької військової громади. Козаки цінували сімейне життя і до одруженим ставилися з великою повагою, і тільки постійні військові походи змушували їх бути холостими. Розпусників, як дали обітницю цнотливості, неодружені козаки в своєму середовищі не терпіли. Розпусники каралися смертю.

Дівчата козачки в станицях користувалися повною свободою і росли разом з своїми майбутніми чоловіками. Чистота моралі, за якою стежила вся козака община, була гідна кращих часів Риму, де для цього обиралися з найбільш благонадійних громадян особливі цензори. У столиці ж донського козацтва, в так званому домовитому і старшинському колі, за благонравом дівчат був заведений особливий нагляд. З 13 років вони бралися під опіку мам і няньок і воля їх обмежувалася найсуворішою пристойністю. Тільки на одних

весільних святах вони могли бути разом з чоловіками, інший же час проводили на самоті в колі своїх подруг чеберок .

Повага до старших і особливо випробуваням в боях воїнам була обов'язком для молодого покоління. Молодь не мала права сідати в присутності людей похилого віку.

Військові ігри за містом і стрільба в ціль були улюбленими заняттями молоді у вільний час. Ці вправи розвивали таку влучність у стрільбі, що багато з козаків могли на значній відстані вибивати кулею з рук монету, затиснуту між пальців, не зачепивши руки. Козак народжувався воїном; з появою на світ немовляти починалася його військова школа: новонародженому всі рідні і *односуми* батька приносили в дар *на зубок* рушницю, патрон пороху і кулю, лук і стрілу; даровані речі розвішувалися на стіні, де лежала породілля з немовлям. Після закінчення сорока днів, після того, як мати, взявши очисну молитву, поверталася додому, батько надягав на дитину шаблю, підстригав йому волосся в кружок і садив на коня, а потім повертаючи сина матері, вітав її з *козаком* . Коли ж прорізувалися у нового козака зуби, батько і мати садили його знову на коня і везли до церкви служити молебень Іванові-воїну. Першими словами крихітки були *чу і лу* (підганяти коня і стріляти). Трирічні діти вже вільно їздили на конях по двору, а в 5 років скакали по степу . Дон і Донець для дітей козаків були рідною стихією: в них вони купалися і плавали, як качки, з дитячих років, каталися на каюці і баркасах (човнах *Асів*), привчаючись бути відважними і хоробрими моряками.

Долини Дону і Дінця, а також їх приток в старі часи представляли із себе повну чашу всяких природних багатств, були повні достатком; в лісах, що покривали долини, росли дикі яблуні, груші, черешні, горіхи, терни; в землі всякі солодкі коріння, в садах виноградники, які давали солодкі шипучі вина. Широкі степи і густі ліси були природним притулком і сховищем диких звірів і птахів. Дон, про який козаки говорили, що в нього золоте дно, а також і інші річки кишіли рибою, з якою не могли зрівнятися за смаком риби Волги і Дніпра. Осетер, білуга, севрюга, стерлядь, сазан, Сула (судак), оселедець і особливо тарань водилися в такому достатку, що їх під час ходу можна було брати руками або засікати шаблями і заколювати списами.

Привільне і братське життя сильно прив'язувало козаків до батьківщини. Вони любили свій Дон і називали його *батюшкою і годувальником рідним* .

У полоні або на чужині, вмираючи убитий ворожою кулею, козак завжди подумки звертався до свого годувальника: «Прости, мій батюшка Тихий Дон Івановичу! мені по тобі тепер не їздить, дикого звіра не стрелівати, смачної риби не лавлівати ».

Козаки від природи були народ релігійний, без святенництва і лицемірства; клятви дотримувалися свято і даному слову вірні. Всі історичні акти про це свідчать позитивно. Шанували свята Господні і строго дотримували пости.

Козаки мали і свої монастирі, куди особи похилого віку та каліки воїни йшли доживати залишок днів своїх, з них відомі: Нікольський, нижче Воронежа, в Борщові, Різдвяний Черніїв в Шацьку та ін У монастирі та церкви вони жертвували всі свої коштовності і намагалися прикрашати ікони золотом ,

сріблом і дорогоцінним камінням. У багатьох донських містечках були церкви та каплиці на честь улюблених ними святих; там, де осіли новгородські повольники з самої волелюбної братовщини *Нікольщини*, по Середньому Дону, - в ім'я св. Миколи Чудотворця, якого вони вважали своїм покровителем, наділяючи його якостями сміливості і безстрашності, подібно до того, як предки їх Гети-Руси шанували бога Марса; в ім'я Іоанна Предтечі, в нижніх містечках, в пам'ять колишнього Предтеченського храму в Азові; в ім'я Покрови Богородиці, в пам'ять взяття козаками м. Казані 1-2 жовтня 1552 [\[349\]](#) Церкви та каплиці були не великі, тому що козаки ретельно приховували свої містечка від ворожого ока і взагалі географію своєї країни. Навіть при проїзді Доном кримських і турецьких послів вони вимагали від них сидіти під палубою суден або забивали палуби дошками і полотном, щоб *вони не знали дороги по Дону і не виглядали, як стоять їхні містечка*, казали козаки. Городки були розташовані здебільшого на островах Дону, недоступних для нападів, і складалися з багатьох куренів, сплетених з хмизу чи очерету і обмазаних глиною. Городок обносився тином або земляним валом з гарматами по кутах. Курені стояли щільно один до одного без будь-якого порядку. За містечком, іноді за протокою або рукавом Дону, влаштовувалися бази для загону на зиму худоби. Залишки місць розташування цих базов тепер називають *базками*. Козаки пишалися своєю бідністю і одного разу подібно древнім скіфам, відповіли кримському хану на загрозу прийти спустошити їх житла: «Донські козаки загроз твоїх не бояться: хоча їх містечка некорисливі, обплетені тинами і обвішені терном, але діставати їх потрібно твердими головами; стад ж і табунів у вас мало, - марно залізеши ти в яку даль»...